

**Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка**

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
В УКРАЇНІ:
ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ**

**Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської
студентської археологічної конференції**

Кам'янець-Подільський
ФОП Сисин Я. І.

Абетка
2019

УДК 902,01(477)(063)

ББК 63.4(Укр)

А87

Рецензенти:

- Могилів О.Д.** – старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук.
Строцький Б.С. – науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук.

Редакційна колегія:

- Копилов С.А.** – ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктор історичних наук, професор (голова).
Конет І.М. – проректор з наукової роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктор фізико-математичних наук, професор.
Дубінський В.А. – декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, кандидат історичних наук, доцент (співголова).
Федьков О.М. – завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктор історичних наук, професор.
Баженов О.Л. – кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
Глушковецький А.Л. кандидат історичних наук, доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
Гуцал А.Ф. – доцент Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (відповідальний редактор).
Гуцал В.А. – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідної лабораторії археології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (секретар).
Хоптяр Ю.А. – кандидат історичних наук, професор кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правових дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
Левінзон Є.Ю. – студент III курсу історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
Сльозкін М.О. – студент III курсу історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

А87 Археологічні дослідження в Україні : здобутки і перспективи : Збірник матеріалів восьмої Всеукраїнської студентської археологічної конференції. – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин Я. І., 2019. – 160 с.

Збірник містить доповіді і повідомлення учасників восьмої Всеукраїнської студентської археологічної конференції, яка відбулася у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка 23-24 травня 2019 р.
Розрахований на науковців, студентів, краєзнавців, освітян.

УДК 902,01(477)(063)

ББК 63.4 (Укр)

Рекомендовано до друку вченою радою
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол №4 від 25 квітня 2019 р.)

© К-ПНУ, 2019

ЗМІСТ

Бабій О.В. Нові знахідки елементів клинкової зброї з Чорнівського городища XIII ст.	5
Барановський В.Г. Дослідник древлянських пам'яток Житомирщини Богдан Звіздецький	13
Вікол Н.І. Бакота: минуле й сьогодення	18
Завадська М.В. Дослідження Коростенських старожитностей в кінці XIX – на початку XX ст.	25
Іванов В.Г. Техніка виготовлення емальованих золотих колтів із літописного міста Родень	31
Кахерський Ю.В. До історії археологічного вивчення Любеча ...	36
Коваль О.М. Ювелірна справа древлян	44
Коноваленко Б.С. Археологічний туризм на Чернігівщині (за матеріалами літописних міст та їх околиць)	50
Котова А.Г. До локалізації літописного Хоробору	58
Коцюбайло В.П. Катерина Мельник-Антонович як дослідниця середньовічної Волині	65
Кушнір І.Б., Легета В.П. Археологічні дослідження Хотинської фортеці Борисом Тимощуком	70
Левінзон Є.Ю. Збори І. С. Винокура з поселення Татариски ...	73
Мізинчук М.Є. Борщівщина скіфського часу	85
Сльозкін М.О. Сільськогосподарські знаряддя та предмети загального вжитку з городища-Ізяславля (за матеріалами археологічних досліджень 1957–1964 рр.)	90
Слободюк І.В. До проблеми заселення найдавнішими людьми території України (доба раннього палеоліту)	99

Сніховська С.Й. Немирівське городище – унікальна багат шарова пам’ятка Південного Побужжя	111
Ткаченко О.А. Особливості давньоруських городищ Староушицького мікрорегіону	122
Турковський Т.А. Антропологічний склад населення Галицького, Волинського та Київського князівств IX – кінця XII століття	130
Чернецька Н.О. Проблеми походження людини і людського суспільства в сучасній українській історіографії	137
Хоміч Б.О. Житла з кісток мамонта на території України	147

Бабій О.В.

*Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича*

НОВІ ЗНАХІДКИ ЕЛЕМЕНТІВ КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ З ЧОРНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА XIII СТ.

У статті детально проаналізовані елементи клинкової зброї з Чорнівського городища, а саме три «U»-подібних наконечники піхов мечів, які виступають досить важливими та цінними знахідками не лише для регіону Сіретсько-Дністровського межиріччя, а й для усїєї Східної Європи, оскільки дозволяють простежити рівень впливу західноєвропейської рицарської культури на місцеве населення та Галицько-Волинське князівство в цілому. Знахідки наконечників піхов на пам'ятці вказують на те, що місцеві воїни добре знали тогочасну військову рицарську моду та західноєвропейську військову культуру, що відобразилося в озброєнні. Предмети озброєння, виявлені на Чорнівському городищі виступають еталонними, оскільки дозволяють проаналізувати різноетнічні військові культури та їх вплив на окремі території і населення в цілому, простежити їх взаємозв'язки та взаємовпливи.

Ключові слова: *Східна Європа, Сіreto-Дністровське межиріччя, військова справа, предмети озброєння, клинкова зброя, наконечники піхов мечів.*

Одними із найбільш важливих складових у вивченні військової справи є зброєзнавчі студії. Саме предмети озброєння виступають тим визначальним чинником, який дозволяє охарактеризувати військову культуру місцевого населення, простежити його взаємозв'язки та взаємовпливи з іншими територіями. Одним із регіонів, де простежуються подібні тенденції в епоху середньовіччя є територія Сіретсько-Дністровського межиріччя. Досить важливим і водночас недостатньо вивченим на

сьогодні хронологічним відрізком на вищезазначених теренах є період XII–XIII ст. Саме у цей час військова справа як у Європі, так і на землях Русі входить у новий етап свого розвитку. Тому важливе значення для розуміння її еволюції має розгляд окремих видів предметів озброєння та детальний конструктивно-морфологічний аналіз їх деталей. Ця робота дає змогу глибше зрозуміти питання та проблеми, пов'язані передусім із військовою культурою, що формувалася у тому чи іншому регіоні, її ареал поширення та вплив на суміжні території.

Досить важливим і водночас недостатньо вивченим на сьогодні є питання використання клинкової зброї на території Сіретсько-Дністровського межиріччя у XII–XIII ст., позаяк знахідок даного типу озброєння ближнього бою виявлено не багато. Серед виявлених на пам'ятці предметів, які належать до клинкової зброї, можна віднести виявлене у 2013 р. бронзове семичастинне навершя руків'я меча з отвором посередині та циркульним орнаментом [Пивоваров, Калініченко 2014, с. 39-56]. На сьогодні це єдина хронологічно чітка знахідка деталі меча кінця XII – першої половини XIII ст. на території Сіретсько-Дністровського межиріччя (Рис. 1.4).

За останні роки досить цінними знахідками, які трапилися на Чорнівському городищі і відносяться до клинкової зброї, є три залізні наконечники піхов мечів. В історіографії вони отримали назву «U»-подібних, так як переважна більшість наконечників піхов мечів даного типу за формою жолобчастих окантовок схожі на літеру «U». Тому метою даної розвідки є всебічна характеристика трьох «U»-подібних наконечників піхов мечів з пам'ятки та здійснення їх аналізу й інтерпретації.

Перший «U»-подібний наконечник піхов (Рис. 1.1) був знайдений у районі кліті № 9 (за нумерацією І. Возного). Металографічний аналіз знахідки не проводився. Він залізний, сильно корозований, деформований, являє собою фактично

суцільне з'єднання жолобчастих окантовок у верхній частині, які звужуються донизу та автоматично з'єднуються. Наконечник пошкоджений у верхній частині з'єднання потовщених лівої та правої частин відсутністю (пошкодженістю) лівої перемички із заднього боку та абсолютною відсутністю перемички з переднього боку. Загальна довжина виробу – 15,4 см. Маса знахідки становить 69 г.

Другий «U»-подібний наконечник піхов (Рис. 1.3) був знайдений у районі кліті № 7. Металографічний аналіз знахідки також не проводився. Він залізний, сильно корозований, деформований, являє собою фактично суцільне рівне з'єднання жолобчастих окантовок у верхній розширеній частині виробу, які звужуються донизу. Більша нижня частина виробу (бокові жолобчасті окантовки та нижнє з'єднання між собою) пошкоджена. Довжина знахідки становить 10,6 см. Маса виробу становить 34 г.

Третій «U»-подібний наконечник піхов (Рис. 1.2) був знайдений у районі кліті № 1. Металографічний аналіз знахідки також не проводився. Він залізний, сильно корозований, дещо деформований, являє собою з'єднання у нижній частині двох жолобчастих окантовок, яке збільшується (потовщується) вгору та завершується фігурними круглими виступами, які суцільно з'єднані з жолобчастими окантовками з невеликою ямкою між закінченням жолобка та круглим кріпленням. Загальна висота виробу – 5 см. Маса – 20 г.

Як було сказано вище, археологічних знахідок «U»-подібних наконечників піхов мечів виявлено порівняно небагато, тому для визначення хронології хотілося б звернути увагу на інші знахідки з пам'ятки. Перш за все відмітимо, що нумізматичний матеріал, виявлений на городищі (4 візантійські монети періоду 1197–1246 рр. та 4 угорських брактеати Бели IV (1225–1235 рр.) датує наконечники піхов мечів першою половиною – серединою XIII ст. [Ільків, Калініченко, Пивоваров

2015, с. 20-35]. Інші датуючі речі з городища – знахідка перстня з геральдичним зображенням знака Рюриковичів, який відноситься до 1252–1256 рр. дозволяє підвищити хронологічні рамки побутування «U»-подібних наконечників піхов мечів на теренах Сіретсько-Дністровського межиріччя до початку другої половини XIII ст. [Пивоваров 2008, с. 9-18].

«U»-подібні наконечники піхов мечів, виявлені у літописному Ізяславлі (Рис. 2.3, 6, 9) також датуються першою половиною – серединою XIII ст. Характеризуючи мечі, А. Кірпи́чников вказував, що романська військова культура на городищі існувала в період з 1200 по 1250 рр., свідченням чого є значна кількість знахідок самих мечів та їх деталей [Кирпичников 1975, с. 30-34]. «U»-подібні наконечники піхов були виявлені на городищі у кількості, як вказує А. Кірпи́чников, більше 14 екземплярів. Окрім того, дослідник пише, що вони були простими та утилітарними у використанні. Важливим є те, що А. Кірпи́чников звернув увагу на вагові характеристики даного типу наконечників піхов. Він вказував, що навіть найбільші залізні наконечники піхов були в 2 рази легшими, ніж бронзові, тобто вони не повинні були обтяжувати і без того важкий меч. Заслугує на увагу думка дослідника щодо того, що наконечники-окантовки піхов мечів були досить крихкими, і, судячи з археологічних знахідок, часто ламалися. Підтвердженням цьому є знахідки з Чорнівського городища, які також є пошкодженими [Кирпичников 1975, с. 34]. Відзначимо, що «U»-подібні наконечники піхов мечів знайдені також на території Білорусі, Польщі [Плавінські 2009; Плавінський 2010.], Румунії, а також на Західній Україні.

Важливе значення для дослідження «U»-подібних наконечників піхов мечів відіграють іконографічні джерела (Рис. 3) [Janowski 2007; Nicolle 1999]. В широкому розумінні «U»-подібні наконечники піхов мечів з Чорнівського городища вкладаються в хронологічний період другої половини XII ст. і до

початку XIV ст. У більш вузькому розумінні «U»-подібні наконечники за хронологічним та видовим співставленням мініатюр датуються серединою – другою половиною XIII ст. Варто відзначити, що на кожній з мініатюр «U»-подібні наконечники піхов зображені по-різному, що, очевидно, пов'язано з різними естетичними, військовими та функціональними аспектами.

Таким чином, елементи клинкової зброї – три «U-подібних наконечників піхов мечів з Чорнівського городища – є досить важливими та цінними знахідками не лише для регіону Сіретсько-Дністровського межиріччя, а й для усїєї Східної Європи, оскільки дозволяють простежити рівень впливу західноєвропейської рицарської культури на місцеве населення та Галицько-Волинське князівство в цілому. Знахідки наконечників піхов на пам'ятці вказують на те, що місцеві воїни добре знали тогочасну військову рицарську моду та західноєвропейську військову культуру, що відобразилося в озброєнні. Предмети озброєння, виявлені на Чорнівському городищі виступають еталонними, так як дозволяють проаналізувати різноетнічні військові культури та їх вплив на окремі території і населення в цілому, простежити їх взаємозв'язки та взаємовпливи.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ільків, М., Калініченко, В., Пивоваров, С. 2015. Нумізматичні знахідки XIII ст. з Чорнівського городища. ПССІАЕ, Т. 1(39), С. 20-35.
2. Кирпичников, А.Н. 1975. Мечи из раскопок древнего Изяславля. КСИА, Вып. 144, С. 30-34.
3. Пивоваров, С.В. 2008. Перстені з геральдичними зображеннями з Чорнівського городища. ПССІАЕ, Т. 1(25), С. 9-18.
4. Пивоваров, С.В., Калініченко, В.А. 2014. Навершя руків'я меча з Чорнівського городища першої половини XIII ст. ПССІАЕ, Т. 1(37), С. 39-56.

5. Плавінскі, М.А. 2009. Нарысы гысторыі кльнковай зброі X-XIII стагадзья на Беларусі. Мінск: І.П. Логвінаў.

6. Плавинский, Н. 2010. Наконечники ножен мечей X-XIII вв. с территории Белоруссии. Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. СПб.: Нестор-История.

7. Janowski, A. Wczesnośredniowieczne okucia pochew mieczy tzw. trzewiki z terenu Pomorza, Warmii i Mazur. 2007. Wojskowość ludów Morza Bałtyckiego. Wolin: Adam Marszałek, S. 150-177.

8. Nicolle, D. 1999. Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350: Western Europe and the Crusader States. London: Greenhill.

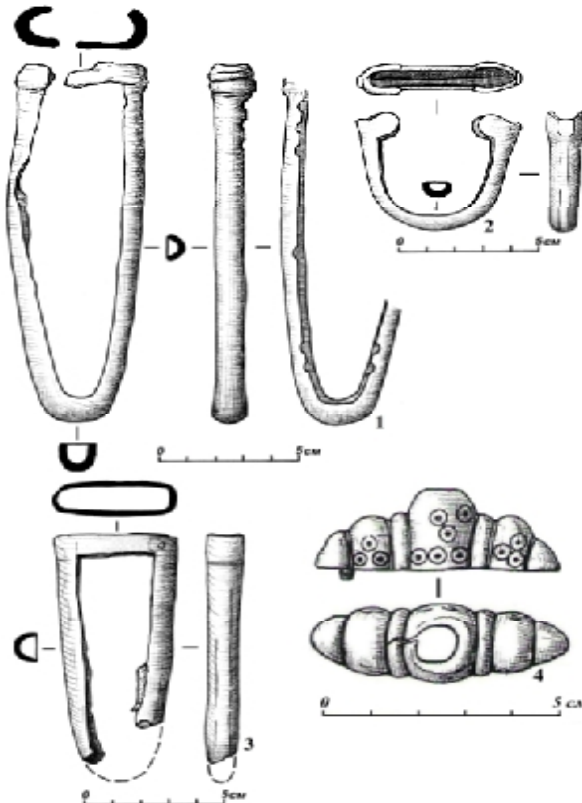

Рис. 1. Наконечники піхов мечів з Чорнівського городища XIII ст.

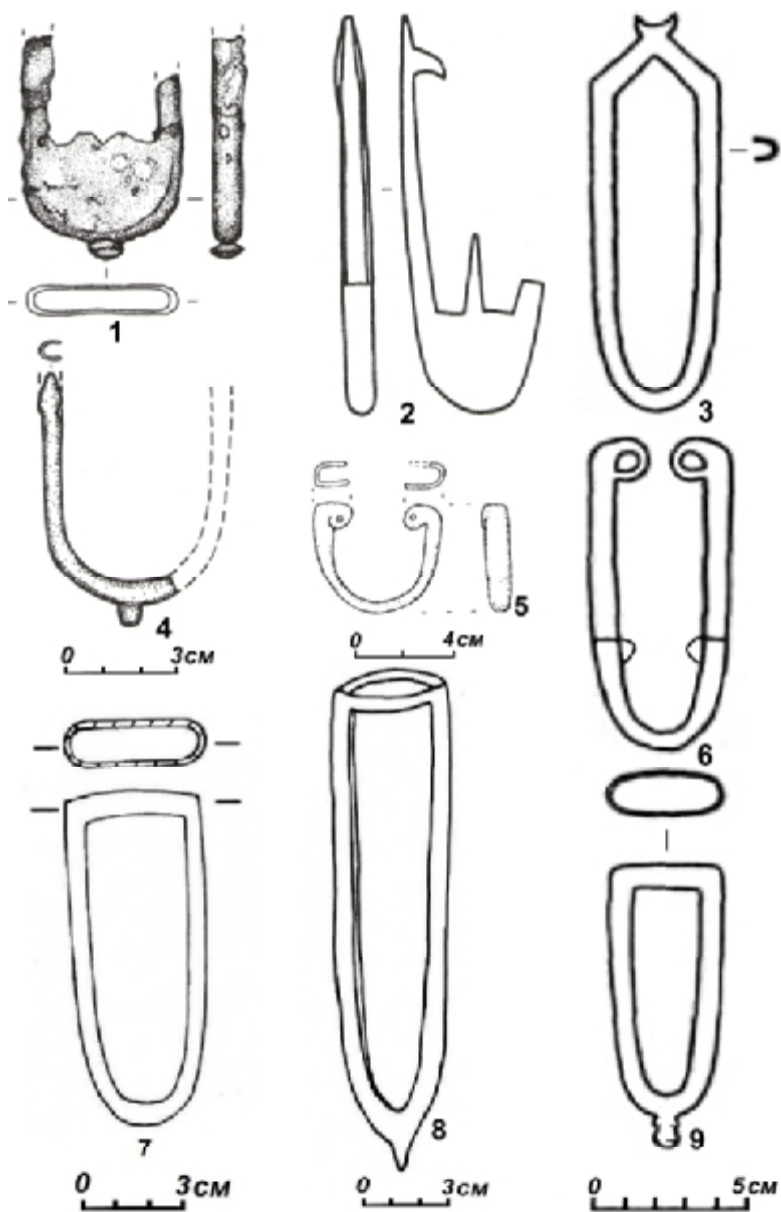

Рис.2. Аналогії наконечників піхов мечів з Центрально-Східної Європи

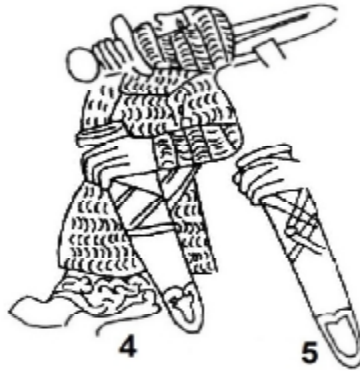
1

2

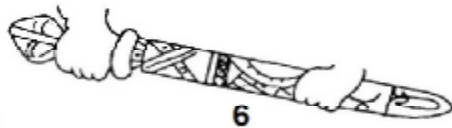

3

4

5

6

Рис.3. Середньовічні іконографічні зображення наконечників піхов мечів.

Барановський В. Г.
*Житомирський державний
університет імені Івана Франка*

ДОСЛІДНИК ДРЕВЛЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ЖИТОМИРЩИНИ БОГДАН ЗВІЗДЕЦЬКИЙ

Стаття присвячена науковому доробку археолога Б.А. Звіздецького в дослідженнях древлянських пам'яток Житомирської області.

Ключові слова: *Богдан Звіздецький, древлянські пам'ятки, городища.*

Серед дослідників археологічних пам'яток Житомирщини особливе місце посідає Богдан Андроникович Звіздецький. Сферою його наукових інтересів було дослідження древлянських пам'яток, переважна кількість яких знаходиться на території Житомирщини. Серед завдань, які ставив перед собою дослідник, локалізація кордонів древлянської землі, визначення особливостей древлянських городищ, поселень, поховального обряду.

В 1987 році археолог почав дослідження древлянського городища на східній околиці м. Малин. Городище розташоване на мисоподібному виступі лівого корінного берега р. Ірші. Городище овальне в плані, площею 0,3 га. Висота майданчику городища над рівнем ріки складає 15–20 м. З північно-східного боку воно оточене валом [Звіздецький 2010, с. 534]. Основним завданням експедиції було уточнення хронологічних рамок існування городища. Було досліджено три ділянки південно-західної та південно-східної частин площадки городища. Профілі розкопів показали складну стратиграфію, яка свідчила про кілька фаз функціонування городища.

Найдавніший об'єкт в розкопі був віднесений дослідником до Лука-Райковецької культури та датувався VIII ст. Саме

цей час Б. Звіздецький вважав початком функціонування Малинського городища [Звіздецький 2008а, с. 42-43]. Крім того, виявлені об'єкти давньоруського часу – рештки будівлі з масивною глиняною піччю та залишки майстерні металурга. На жаль, давньоруський шар був сильно пошкоджений пізнішими втручаннями. Але в заповненні всіх розкопів зустрічались матеріали X–XIII ст. В основному це фрагменти кераміки та скляних браслетів, вироби із пірофіліту та металургійні шлаки [Петраускас 2016, с. 88-89]. Але більша частина знахідок належала до пізньосередньовічного часу.

Аналізуючи стратиграфію пам'ятки та отримані матеріали, Б. Звіздецький виділив три періоди існування городища: перший – VIII – середина X ст., час, коли городище виступало у ролі одного з племінних центрів древлян та було знищене в результаті карального походу княгині Ольги. Саме тоді були побудовані укріплення. Цьому періоду відповідають фрагменти кераміки ранньокружальних горщиків з вінцями у вигляді простого косого зрізу та з масивними манжетоподібними вінцями курганного типу [Звіздецький 2010, с. 537]. Звіздецький зауважив, що в культурному шарі відсутній посуд, характерний для кінця X–XI ст. Тому в цей час життя на городищі припинилось.

Продовжується функціонування городища в XII–XIII ст. В цей час відновлюються укріплення. Городище було невеликою фортецею – резиденцією представників князівської адміністрації до середини XIII ст., тобто до монголо-татарської навали. Б. Звіздецький припускав, що городище перебудовувалось втретє в XVI–XVIII ст. про це свідчили пізньосередньовічні знахідки, а саме керамічні посудини, кахлі. Крім того було виявлено відтинок фундаменту будівлі вказаного часу, що примикав до валу городища [Звіздецький 2010, с. 537-538]. В подальшому дослідження Малинського городища відновилися в 2016 році. Проводять їх співробітники Житомирської

археологічної експедиції НАН України, до створення якої також був причетний Б. Звіздецький.

Основне завдання експедиції в той період полягало у фіксації і вивченні укріплених поселень на території літописних древлян. Тож наступним об'єктом дослідження з 1988 року стає Південне городище літописного Возвгяля, розташоване на північній околиці м. Новоград-Волинського. Воно розташоване на мису правого корінного берега Случі на висоті 25 метрів над водою. Майданчик городища під трапецієподібної форми, площею до 1 га.

В результаті розкопок було виявлено, що культурний шар залягає рівномірно по всій площі городища, а його потужність складає 0,6–0,8 м. Знахідки представлені фрагментами давньоруських горщиків XII–XIII ст., індивідуальні знахідки представлені залізними ножами, пірофілітовими пряслицями, кістяними виробами, ювелірними прикрасами. На всій площі городища спостерігаються сліди пожежі.

В перший польовий сезон було досліджено ділянку площею 100 м². в північно-західному секторі площадки та оборонний вал. В наступні польові сезони площі розкопів збільшились і в цілому склали 1600 м². [Звіздецький 2008б, с. 9]. В процесі досліджень були виявлені рештки восьми об'єктів – жилих приміщень та біля 50 господарських ям. Культурний шар городища складав в середньому 0,6–0,8 м. він містив фрагменти кераміки IX–X та XII–XIII ст. більшість знахідок концентрувалась в об'єктах, в сильно перепаленому ґрунті. В ході досліджень були виявлені також два цікавих скарби. Один складався із металевих виробів – серпів, горбуш, залізних наральників та сокири [Звіздецький 2008б, с.12]. А в 1993 році під час розчистки одного з жител, під завалом людських кістяків було виявлено три пари різних срібних колтів, срібні позолочені рясна, позолочені намистини опілля та масивний

срібний перстень. Серед вказаних предметів виділяють колти з зображенням священного птаха сімаргла, та чоловічий перстень з шестиграним щитком в центрі позолочений. На позолоті ви гравійовано зображення хижого птаха з широко розпростертими крилами [Звіздецький 2008б, с.15].

На прикладі Возвягеля дослідник бажав показати роль давньоруських городищ древлянської землі не лише у військовому та адміністративному контекстах, але і в ролі важливих торговельних центрів, що знаходилися на давніх торговельних шляхах між Руссю та західними державами. Для цього, на думку Б. Звіздецького, необхідно було провести більш масштабні дослідження, оскільки на той час за підрахунками вченого, розкопано було лише 10% від загальної площі пам'ятки [Звіздецький 2008б, с. 12].

У 2001 році починаються дослідження столиці древлянської землі – літописного Іскоростеня – городища Красна гірка в м. Коростені. Вони продовжувались кілька польових сезонів, до 2006 р. досліджена площа складала 1142,2 м². Досліджені були окремі ділянки рову, ескарпу, берми та посада. Зокрема було встановлено, що земля із рову переміщалась нагору. За її допомогою було утворено широку берму – площадку шириною 10 м. [Звіздецький 2008в, с. 113].

На самій бермі виявили кам'яну кладку, можливо фрагмент стіни. Б. Звіздецький припустив, що споруди на бермі складались із двох рядів повздовжніх клітей. Скрізь на городищі та посаді простежувались сліди сильної пожежі та військових дій. Всі знахідки датувались серединою X ст. – часом загибелі городища, яке більше не відновлювалось [Петраускас 2014, с. 297].

Особливу увагу дослідник приділяв локалізації території розселення древлянських племен. Попередні дослідники як критерій визначення племінної приналежності древлян розглядали поховальний обряд, а саме, підкурғанні поховання на

давньому горизонті. Територію, на якій фіксувалися подібні пам'ятки, вважали древлянською. Але Б. Звіздецький запропонував визначати територію розселення древлянських племен шляхом картографування поселень. При цьому розглядались поселення, з яких походила кераміка типу Лука Райковецька та кераміка курганного типу. В першу чергу картографувались поселення та курганні групи VIII–X ст. на околицях древлянської землі [Звіздецький 1989, с. 49].

Велику увагу дослідник приділяв древлянським городищам – «градам», виділяючи їх серед інших древлянських пам'яток. Він визначив їх соціальну типологію, вважав резиденціями родоплемінної верхівки, які, в свою чергу, підпорядковувалися Іскоростеню – головному граду древлянської землі. Б. Звіздецький також визначив кількість городищ в різні періоди давньоруської історії. Так в IX–X ст. з'являються та функціонують двадцять городищ та два літописних міста – Іскоростень та Вручій. В XI ст. існують лише 5–8 городищ. Але в XII ст. відбулось відродження фортифікаційного будівництва в ареалі древлянської землі. В XII–XIII ст. нараховується 31 городище, більшість яких припиняють своє існування в першій половині XIII ст. [Звіздецький 2008а, с. 51].

На жаль, в 2006 році Богдан Андроникович Звіздецький пішов з життя. У жовтні 2018 року йому виповнилося б 60 років. Після себе він лишив великий архів рукописів, які були видані вже після його смерті. Завдяки Звіздецькому з'явився такий напрямок досліджень як древлянська археологія. Результати його наукових досліджень дозволяли визначити племінну територію древлян, хронологію і типи древлянських городищ, облаштування оборонних споруд. Лишилась створена в 1990 році Житомирська археологічна експедиція, співробітники якої продовжують дослідження пам'яток древлянської землі, початок яким поклав саме Б. Звіздецький.

Список використаних джерел та літератури:

1. Звіздецький, Б. А. 1989. Про кордони Древланської землі. *Археологія*, 4, с.47-58.
2. Звіздецький, Б. А. 1990. Про час виникнення та соціально-типологію древланських градів IX–X ст. *УІЖ*, 3, с.77-87.
3. Звіздецький, Б. А. 2008 а. Городища IX–XIII ст. на території літописних древлан. Київ.
4. Звіздецький, Б. А. 2008 б. Південне городище літописного Возвягля: дослідження 1988–1998 рр. Літописний Возвягль. Дослідження 1988–2007 рр., с.7-45.
5. Звіздецький, Б. А. 2008 в. Дослідження Іскоростеня 2005–2008 рр. Стародавній Іскоростень і слов'янські гради: сб. науков. праць. Коростень, т.1, с.113-117.
6. Звіздецький, Б. А. 2010. Малинське городище древлан. *Археологія і давня історія України*, 1, Київ: ІА НАНУ, с.88-92.
7. Петраускас, А. В. Польгуй, В. І., Хададова, М. В. 2014. Нові дані про історичну топографію літописного Іскоростеня. Міста Давньої Русі. Київ: Стародавній Світ, с.294-301.
8. Петраускас, А. В. Хададова, М. В. 2016. Розкопки древланського городища VIII ст. В м. Малин. *Археологія і давня історія України*, Київ: ІА НАНУ, 4(21), с.88-92.

Вікол Н. І.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

БАКОТА: МИНУЛЕ Й СЬОГОДЕННЯ

У статті робиться спроба проведення ретроспективного аналізу історії археологічних досліджень Бакоти та її скельно-печерного монастиря, який існував у XIV ст. як давньохристиянська культова споруда Пониззя. Також акцентується

увага на сучасні розвідкові та археологічні дослідження вказаної пам'ятки, здійснюється порівняння із іншими скельно-печерними монастирями Поділля.

Ключові слова: *Бакота, монастир, Пониззя, поселення, літопис, В.Б. Антонович, І.С. Винокур.*

Давнє місто Бакота розташоване на мальовничому лівому березі Дністра. Як зазначають автори книги «Бакота» І.Винокур і П.Горішній, місцевість у регіоні Середнього Подністров'я характеризується надзвичайно зручними для населення природними умовами. Люди оселилися в цих місцях у давні часи. Археологічні пам'ятки Бакоти охоплюють величезний період від палеоліту до пізнього середньовіччя.

Особливо значна концентрація землеробського населення простежується в епоху трипільської культури VI – III тис. до н.е., в епоху бронзи (II тис. до н.е.), раннього залізного віку (доскіфського IX-VIII ст. до н.е. та скіфського VII-IV ст. до н.е.).

Велике значення в регіоні мало ранньослов'янське населення рубежу і перших століть н.е. та черняхівської культури II-V ст. н.е. Черняхівська культура сформувалася в результаті взаємодії та інтеграції різних культур під впливом культури Північного Причорномор'я та римських провінцій. V-VIII ст. можна віднести до післячерняхівського етапу. До VIII-IX ст. відносяться гнізда давньоруських селищ. В XII-XIII ст. навколо Бакоти знаходилось 10 давньоруських городищ і 23 селища. Вигідне природно-географічне розташування Бакоти сприяло тому, що саме вона стала адміністративним і культурним центром давньоруського Дністрівського Пониззя. [Винокур 1994, с.348-350].

Вперше місто згадується в літописі у 1240 р. під назвою «Бакота» [Винокур 1994, с.8-9]. В більш пізніх літописах ми зустрічаємо різні варіанти назви. Так, в Супральському літописі під 1418 р. є назви «Бакота» і «Боката» [Полное собрание 1980, с.66]. В інших літописах (Красинського, Слуцькій, Никифо-

ровській, Рачинського тощо) місто виступає під назвою «Бокота» [Полное собрание 1980 с.128-145].

Бакота у XIII столітті це велике місто, найважливіший політично-адміністративний центр Дністровського Пониззя (з XIV століття — Поділля), яке входило до Галицько-Волинського князівства. У XII столітті Бакота займала площу близько 10 га з кількістю населення біля 2,5 тисяч чоловік.

Скельний чоловічий монастир. Перша згадка про скельний чоловічий монастир зафіксовано у київській Книзі 1362 року, де той згадується як «давню існуючий». Засновником монастиря був преподобний старець Антоній (засновник Києво-Печерської Лаври).

У Галицько-Волинському літописі розповідається, що у 1241 р. Бакоту намагається підкорити чернігівський князь Ростислав Михайлович. « Він зібравши князів болохівських і останок галичан, прийшов до (города) Бакоти. Але Курило-печатник був тоді в Бакоті, посланий Даниилом і Васильком списати грабунки нечестивих бояр...». Курило був вірним своїм князям і з воями зумів відбити штурм міста, що спрямовувався на ворота Бакоти. У 1241 р. Данило Галицький, у свою чергу, зробив похід на союзників Ростислава Михайловича – болохівців, пограбувавши й попаливши їх землю. Наступного, 1242 р., Данило Романович їде до Бакоти, аби укріпити свою владу на Пониззі і, можливо, мобілізувати населення області на боротьбу проти монголів [Мишанич 1989, с.399-400]. На відміну від Болохівської землі, Пониззя, не постраждало в результаті монгольського походу 1240-1241 рр., на той час ще було здатне на опір завойовникам.

Однак, якщо і були такі намагання у Данила Галицького, невдовзі князю стало ясно, що подолати військову міць монголів йому не вдасться. Князь Галичини та Волині, як і інші руські князі, змушений був домовлятися з татарами. Востанне

Бакота у давньоруському літописанні (Галицько-Волинському літописі) згадується при описі подій, що мали місце десь наприкінці 1252 р. І тут вона фігурує у якості адміністративно-політичного центру: «...приїхали татари до (города) Бакоти, і прилучився Милій, (старший города), до них. Данило тоді пішов на війну проти Литви, на Новгородок, але, тому що була розкаль, послав він сина свого Льва на Бакоту, (а) Лев послав двірського перед собою. Напавши зненацька, схопили вони Милія і баскака, і привів Лев Милія до отця свого, і стала знову Бакота королевою, отця його. Потім же, по-радившись з сином, він, (Данило), одпустив його, (Милія), а поручником був Лев, (запевнивши отця), що той буде вірним. Але коли знову приїхали татари, то він, (Милій), учинив обман і оддав її, Бакоту, знову татарам...» [Мишанич 1989, с. 413]. Таким чином, Бакота, відіграючи деякий час роль політичного центру (можна сказати столиці)

За Іпатіївським літописом, в 1255 році містом заволоділи монголо-татари. Монахи і жителі міста сховалися від них в лабіринті монастирських печер. Загарбники пропонували вийти, здатися і відректися від віри, але не досягнувши успіху в переговорах, засипали вихід величезними каменями, тим самим заживо похоронивши населення в його притулку. У 1258 році татарами був зруйнований Бакотський замок.

У 1431 році Бакота стає нейтральною прикордонною територією, як наслідок перемир'я між Польщею та Литвою. У цьому році жителі міста організують повстання, вбивають поміщиків і проголошують незалежність. Через три роки польські війська жорстоко придушили бунт, покарали зачинщиків, спалили будинки, зруйнували замок і порозганяли населення. Після цього Бакота назавжди перестала бути містом. На протязі останніх століть свого існування життя в Бакоті було спокійним і нормальним. 1889 року Бакоту відвідав єпископ Подільський

і Брацлавський пресвятий Дмитрій. Він піднявся на вершину гори, оглянув урочище і у зверненні до місцевих селян визначив, що на цьому місці в скелях був монастир, що в ньому спасалися самітники в той час, коли Бакота була столицею Пониззя.

Це стало поштовхом для проведення розкопок. Спочатку було відкопано джерело, приведене в порядок. А неподалік, на висоті 70 м над рівнем води, натрапили при розчистці крутого схилу на залишки муру. Це був перший успіх

У 1891-1892 роках за дорученням Російської Імператорської Археологічної комісії професор В.Б Антонович провів розкопки і знайшов залишки печерних келій і монастирської церкви. Було відкрито три печери: Перша довжиною 8,5 м., при ширині 1,6 м і висоті 2,13 м. На відстані 6,2 м від першої друга печера довжиною 6 м, шириною 1,5 м, і висотою 2,1 м. Третя печера виявлена ще на 8 м південніше перших. Її довжина 10 м, ширина 1,6 м, висота 1,7 м. В стінах печерних коридорів вибито довгасті ніші на зріст людини.

На скельній підлозі коридорів - ніші гробниці. В деяких з них було виявлено людські кістки, анатомічний порядок яких було порушено. Всього було відкрито 17 ніш у стінах печер та 19 гробниць у скельній підлозі.

Поблизу входу до монастиря на південній стіні виявлено напис, виконаний уставом слов'янським кириличним письмом: “Благослови Христос Григория игумена, давшего силу святому Михаилу”. Пізніше над цим написом хтось вибив меншими буквами інший напис: “Григорий воздвиг место се”. Вказані написи дають можливість датувати скельний печерний монастир. [Гуцал 2006, с.162].

Пізніше вчені дійдуть до висновку, що напис датується кінцем XI – поч. XII ст. На жаль, знахідки Бакотського монастиря на збереглись. Є лише описи знахідок, які дають підставу стверджувати, що фрески за своїм змістом є мистецьким

виконанням цілком відповідають високому рівню фрескового розпису XII-XIII ст., а самі речові знахідки – про високий рівень розвитку Бакоти та цілого регіону на той час. Можна припустити, що Бакотський чоловічий монастир було спустошено і братія розсіяна після 1434 року. Монастирські келії, печери і усипальня, вочевидь, ще довго стояли порожніми. Через багато років пізніше стався обвал верхньої скелі й сховав під собою рештки монастирських споруд. У 1893 році на місці давньоруської церкви Бакотського монастиря було споруджено нову дерев'яну церкву на честь Всемилоствитого Спаса і освячено 1 серпня (14 серпня по новому стилю) цього ж року єпископом Подільським і Брацлавським Димитрієм Освячення проходило в присутності багатьох віруючих Поділля та Молдавії. Але церква проіснувала лише до 1960 року.

Після 1918 року містечко стало прикордонним – вздовж річки була побудована двометрова кам'яна стіна, а по той бік Дністра починалася територія Румунії. Голод 1933 року обійшов Бакоту стороною, але монастир був закритий, а трохи пізніше зупинено будівництво нової церкви. Бойових дій Другої Світової війни на території Бакоти не було. І лише голод 1947 року зменшив кількість населення Бакоти втричі.

В 2006 р., під час робіт, що проводились в Бакотському скельному монастирі працівником НПП «Подільські Товтри» Т.В. Горбняком було виявлено людські кістки, які виходили на поверхню стежки, що веде на монастирське подвір'я та якихось два заглиблення в скалі, які стали помітні під час робіт.

У вересні 2007 р. експедицією Кам'янець-Подільського національного університету було проведено розвідково-рятувальні роботи на вказаних об'єктах. Під час досліджень було відкрито поховання та дві ніші .

Поховання парне, відкрите в південно-західній частині монастиря на стежці(2 м від скелі і 6 м від ніші №1). Воно розчи-

щено в ямі під прямокутної форми розміром (2,0 x 0,7 м). Його рештки частково виходили на поверхню стежки, а дно знаходилось на глибині 0,05-0,03 м від сучасної поверхні. Це трупопокладення орієнтоване по лінії північний захід – південний схід.

Слід зазначити, що кістяк №1, знаходиться в ямі, де раніше вже було здійснено захоронення. Кістяк №2 зафіксовано в порушеному стані. Відстань між ними була 4 см.

При розчистці супровідного поховального інвентарю не було простежено, лише знайдень маленький фрагмент кераміки. Для поховання XI-XIII ст. характерна орієнтація померлих головою на захід. У нашому випадку ми зафіксували поховання з північно-західною орієнтацією. [Баженов 2007, с. 210-213]

На початку 1960-х років служба в храмі монастиря була зупинена. Останні ченці померли або пішли в інші монастирі. Ікони, хрести та книги були знищені, церква зруйнована.

Історія Бакоти закінчилася в 1981 році, коли в ході будівництва Новодністровської ГЕС населення було виселено в сусідні міста, а сам населений пункт повністю затоплений водою.

Загадкава назва давньої столиці Пониззя завжди привертала увагу істориків та філологів. Існують кілька версій її пояснення. Лінгвістичний аналіз найменування «Бакота» запропонував кандидат філологічних наук, доцент Кам'янець-Подільського педагогічного інституту С.Є.Вайнруб. Він вважав приставку «ба» подібною за смислом до слова «бахвал», корінь же слова «кот» означає на його думку, «хотение». Звідси виходить, що Бакота – «бажане місто». [Винокур 1994, с. 6].

Список використаних джерел та літератури:

1. Баженов О.Л., Мегей В.П., Про перспективи дослідження Бакотського скельного монастиря // Матеріали XII Подільської Історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2007.

2. Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньо-руського Пониззя. Кам-Под., 1994.
3. Гуцал А Ф . Давні календарі, міри, монети та письмо : навч. посіб. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2006. 208 с.
4. Горбняк Т.В. Давня Бакота. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2009.
5. Горишний П. А., Юра Р. А., Раскопки у с. Бакоты на Днестре // Археологические открытия 1974 года., 1975. С. 268 – 269.
6. Літопис Руський . Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич. К.: Дніпро, 1989.
7. Полное собрание русских летописей. М.: «Наука», 1980. Т.35

Завадська М. В.

*Житомирський державний
університет імені Івана Франка*

ДОСЛІДЖЕННЯ КОРОСТЕНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена початку вивчення археологічних старожитностей міста Коростеня, а саме розвідкам та розкопкам на території міста, які проводили В. Антонович, В. Хвойка, Ф. Штенгель та ін.

Ключові слова: *древляни, городище, курганний могильник.*

Питання про час виникнення древлянського центру Іскоростеня остаточно не вирішене й досі. Перша згадка про нього в «Повісті минулих літ» датується 945 роком. Чи так є насправді? Адже в легенді про заснування Києва йдеться, що одночасно «у древлян було князівство своє», центром якого вочевидь був Іскоростень [Лаврентьевская летопись, с. 39]. Отже, древлянській столиці щонайменше має бути стільки ж років, скільки й Києву. Пошуку відповіді на це питання можуть сприяти результати археологічних розкопок.

Археологічні дослідження стародавнього Іскоростеня розпочались більш ніж сто років тому. Вже перші розвідки та розкопки виявили, що місто мало досконалі на час формування Київської Русі оборонні споруди, і по суті, було неприступною фортецею. Розташовувалося воно на ізольованому узвишші правого берега р. Уж. На території сучасного м. Коростеня. З південно-західного боку його омивали води річки, із західного та південного – протікав невеликий струмок із сильно заболоченою заплавою [Толочко 2008, с. 154].

Ґрунтовні праці авторитетних археологів кінця ХІХ – початку ХХІ ст. дають підстави вважати, що «гніздо» коростенських городищ утворилося десь у V ст. До кінця VI ст. між ними сформувалися поселення ремісників, челяді, молодших дружинників, які в сукупності й утворили град Іскоростень, розташований у межах сучасного міста у вигляді чотирьох городищ – залишків літописного Іскоростеня, що згадується в «Повісті минулих літ» під 945–946 рр.

Городище № 1, відоме як «Червона Гірка» («Замчище», «Замкова гора», «городище Мала», «Свята гора», «Кременниця») – поселення VI – першої половини X ст., розташоване на північно-східній правобережній частині міста в районі вул. Шатрищанської за 1,5 км вниз по течії р. Уж. Займає природно-ізольований останець гранітної першої надзаплавної тераси р. Уж, який із півдня і півночі був оточений руслом невеликого струмка, із сходу болотом, а із заходу водами Ужа. Висота городища над рівнем річки сягала 20–25 м [Звіздецький 2008а, с. 7].

Городище № 2, площею 0,055 га, розташоване нижче за течією річки, займає невеликий залишок скелі на правому березі р. Уж. У 20-ті рр. у південній частині городища ще зберігався невеликий вал із розривом-в'їздом посередині [Звіздецький 2008б, с. 120].

Городище № 3, площею 0,36 га, розташоване на 1,5 км над

високим скелястим берегом р. Уж, форма городища має вигляд півкола. На південному сході помітно конфігурацію валу, висота якого – 2,5 м, а ширина – 13,5 м та рів шириною – 4,5 м і глибиною – 1,35 м. У насипі валу помітно чотири шари землі: в основному пісок і глина на гранітному ґрунті [Самойловський 1970, с. 194].

Городище № 4, площею 9 га, розташоване на місі лівого берега р. Уж навпроти городищ № 1–2. Із боку річки городище № 4 захищене глибокими ярами та урвищами. З інших боків – валом та ровом. Два в'їзди розташовувались у західній частині городища [Звіздецький 20086, с. 120].

Як зазначалось раніше, чотири городища, як археологічні об'єкти, відомі ще від середини ХІХ ст., але планомірно досліджуватись шляхом розкопок широкими площами стали практично лише протягом останнього десятиріччя.

Серед відомих науковців ХІХ–ХХ ст., що займались археологічними розкопками на території Коростеня, ми зустрічаємо імена Антоновича В. Б., Штейнгеля Ф. Р., Хвойки В. В., Гамченка С. С., Козубовського Ф. А., Мовчанівського Ф. М., Гончарова В. К. та ін.

Одним із перших на території Коростеня став здійснювати археологічні розкопки видатний український вчений В. Б. Антонович. У своїй праці «Археологическая карта Волынской губернии» визначний археолог зазначав, що ще 1847 р. на одному із двох виявлених ним городищ, що знаходяться неподалік від р. Уж на її правому та лівому берегах: «...чиновникъ Прушинскій раскапывальть предполагаемый древлянській колодець» [Антонович 1900, с. 13].

В. Б. Антонович прийшов до висновку, що обидва виявлені ним городища мали вали. Дослідник також встановив наявність чотирьох груп курганів: у самому місті – до 60; неподалік від дороги на Овруч – 68; біля дороги в село Ходаки – 2 курганні групи: 18 і 30 курганів [Антонович 1900, с. 13].

1887 р. В. Б. Антонович на одному із могильників літописного Іскоростеня дослідив ще 5 курганних насипів. Група складалась із 68 курганів, розташованих дуже густо. Насип курганів складався із чистого жовтого піску, не було знайдено ні домішок, ні предметів. У всіх виявлено древлянський похоронний тип – кістяки лежали на спині з простертими руками, головою на захід, вище горизонту на 50 см. Одну із могил виявлено порожньою, очевидно вона була кенотафом. Із побутових речей експедиція В. Б. Антоновича знайшла залізний ніж, дужку, три залізних обручі від відерця і одне мідне кільце з трьома срібними каблучками. Всі каблучки з незапаяними кінцями були зроблені із дроту, одна зі знайдених каблучок – зі срібної вузької смужки. В числі прикрас – шість предметів були зроблені зі срібла і одна – із бронзи [Антонович 1893, с. 74-75].

1888 р. В. Б. Антоновичем виявлена палеолітична стоянка та майстерня. Матеріал виявлений там, представлений 5 відбійниками, 9 нуклеусами, крем'яною сокирою, 19 ножами, 8 скреблами, 15 уламками крем'яних знарядь, 7 крем'яними наконечниками стріл, великою кількістю глиняних черепків тощо. Знайдено також великий залізний меч [Антонович 1900, с. 13].

Розкопки в межах Коростеня здійснювалися і іншими дослідниками. археологічна експедиція, яка складалась із І. Абрамова, Н. Рекса, Є. Корніловича, на чолі з одним із видатних громадсько-політичних діячів Російської імперії та Української держави епохи Центральної Ради та Гетьманату, відомим меценатом Ф. Р. Штейнгелем. Учасникам експедиції вдалося зняти плани городищ в Іскоростені. У 1900 р. його експедиція виявила 59 курганів, із яких було розкопано 5. У досліджених могилах знаходились кістяки, що лежали на спині, орієнтовані головою на захід. Інвентар у похованнях був дуже бідним. За висновками експедиції Штейнгеля Ф. Р. за характером поховального ритуалу та знайдених речей вони належали до язич-

ницьких часів [Самойловский, с. 198].

Найбільші за розмахом дослідження коростенських курганних старожитностей здійснив 1911 р. видатний український археолог В. В. Хвойка. Він дослідив 23 кургани, 4 з яких виявилися раніше розкопаними, про що свідчили частини кістяків, які зустрічалися на різних горизонтах насипів. Під час розкопок на кургані № 1 був знайдений залізний ніж, кільце зі срібного дроту з трохи розімкненими кінцями, на кургані № 2 знайдено 2 морські черепашки, на кургані № 3 – 2 дротяних срібних кільця із зімкненими кінцями, на кургані № 4 – залізний ніж і бронзову пряжку ліроподібної форми, на кургані № 5 – обручі й ручка від дерев'яного відерця, бойова залізна сокира, срібне вите кільце, срібні намистини, 2 підвіски, срібне пластинчасте кільце, срібний бубонець.

На кургані № 19 було знайдено шматки обпаленої глини з перепаленими людськими кістками та фрагментами посуду з зольного шару. Про час цього поховання з трупоспаленням свідчать горщики, вкриті по всій поверхні орнаментом, що є характерною ознакою для посуду раннього періоду Київської Русі (IX–X ст.) Від горщиків збереглося 6 уламків вінець та деякі інші деталі. Всі вони – широкогорлі, зроблені на крузі, по зовнішньому краю – сплющені й обрамлені двома маловиразними рубчиками. Виявлені знахідки дозволяють датувати поховання з кремацією в Коростені не пізніше X ст. Нижче основи насипу кургана В.В. Хвойка відкрив стоянку, що відноситься до перехідного етапу від пізнього палеоліту до неоліту [Виєзжев, с. 145-151].

Отже, Антонович В. Б., Штейнгель Ф. Р., Хвойко В. В першими почали досліджувати стародавнє місто Іскоростень. Науковцями були виявлені археологічні пам'ятки різних археологічних періодів – від кам'яного віку до періоду становлення Київської Русі. Ці дослідження заклали фундамент подальшо-

го вивчення древлянських пам'яток, дозволивши тим самим наступним поколінням дослідників сформуванати окрему галузь – археологію древлянських племен.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович, В.Б. 1893. Раскопки у м. Искорости, Овручскаго уѣзда, Волынской губ. Древности Юго-Западнаго края. Раскопки въ странѣ древлянъ. СПб, с. 73-75.

2. Антонович, В.Б. 1900. Археологическая карта Волынской губернии. Москва.

3. Виезжев, Р.І. 1954. Розкопки курганів у Коростені та поблизу Овруча в 1911р. Археологія, Т.IX. Київ, с.145 -154.

4. Звіздецький, Б.А. 2008а Археологічні дослідження в північно-східних районах Житомирського Полісся (матеріали та дослідження до археологічної карти області: Коростенський, Овруцький та Народицький райони). Коростень.

5. Звіздецький, Б. А. 2008б. Городища ІХ-ХІІІ ст. на території літописних древлян. Київ.

6. Лаврентієвська летопись 1997. Т.1. Москва.

7. Самойловський, І. М. 1970. Стародавній Коростень. Археологія, Т.ХХІІІ. Київ.: Наукова Думка, с.190 -201.

8. Толочко, П.П. 2008. Київ та Іскоростень в процесі становлення давньоруської держави. Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Т.2. Коростень, с. 153-156.

Іванов В. Г.

*Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького*

ТЕХНІКА ВИГОТОВЛЕННЯ ЕМАЛЬОВАНИХ ЗОЛОТИХ КОЛТІВ ІЗ ЛІТОПИСНОГО МІСТА РОДЕНЬ

У статті проаналізовані ювелірні вироби часів Київської Русі, які було виявлено при розкопках на Княжій Горі. Зокрема розглянуто техніку виготовлення емальованих золотих колтів літописного міста Родень.

Ключові слова: *Родень, археологічна пам'ятка, колт, перегородчаста емаль, орнамент.*

Княжа гора поблизу Канева займає друге після Києва місце за кількістю давньоруських скарбів. Варто відзначити, що саме завдяки чисельним ювелірним знахідкам Княжа Гора привернула увагу колекціонерів, а згодом і археологів. Перші професійні розкопки на Княжій Горі проводив Микола Федорович Біляшівський на замовлення Василя Тарновського. Проте комплексне дослідження було здійснене лише наприкінці 1950-х – в першій половині 1960-х рр. в ході Канівської експедиції, очолюваної Г. Мезенцевою. Внаслідок багаторічних досліджень Г. Мезенцева дійшла висновку, що саме у підніжжя Княжої Гори знаходилося літописне місто Родень [Мезенцева 1968, с. 58].

Загалом було знайдено 12 скарбів із золотими та срібними прикрасами і один – із залізними предметами. Чудові пам'ятки з Княжої гори прикрасили музеї як України (Київський, Чернігівський музеї), так і Росії, Польщі, Франції, Англії. Це – золоті та срібні медальйони, гривни, діадеми, браслети, персні, візантійські і арабські монети, бронзові хрести-енколпіони, дзеркала, свинцеві печатки і безліч інших своєрідних і цікавих пам'яток [Абразумова 2018, с. 7].

Загальна кількість речей скарбів перевищує 5 тисяч одиниць [Мезенцева 1968, с. 33].

Вершиною ювелірного мистецтва можна вважати золоті колти, оздоблені емаллями. (Рис. 1). Колти – це прикраси у вигляді опуклих щитків або зірчастої форми, які підвішувалися до головного убору за допомогою широкої дужки. Вважається, що колти носили жінки знатного походження під час церемоній. Прикрашалися обереговими символами – зображеннями птахів, рослин, мирового дерева. Цей давній вид прикрас, характерний для багатьох народів, в давньоруській культурі набував самобутній стиль.

Колти Княжої гори виконані у техніці перегородчастої емалі. Емальована справа виникла в Києві в другій половині XI ст. і досягла свого розквіту в середині XII ст. Хоча техніка перегородчастої емалі була запозичена з Візантії, проте давньоруські умільці створили власні своєрідні вироби, що вирізнялися незвичними композиціями [Макарова 1975, с. 22].

Техніка перегородчастої емалі, що застосовується переважно на виробах із золота, відрізнялася надзвичайною складністю і вимагала від майстра великого вміння. Для виготовлення предмета на тонкій золотій пластині відтискали поглиблений контур майбутнього зображення. Усередині нього напаявалися тонкі золоті нитки, які утворювали перегородки. Лоток з перегородками заповнювався скляними масами різних кольорів і обпалювали в печі. Крім поширених синьої, червоної, білої і зеленої емалей, використовувалися також пурпурна, блакитна і темно-жовта. Завершувалася робота ретельної поліруванням готового виробу [Макарова 1975, с. 30].

Серед знайдених на Княжій горі ювелірних виробів зустрічаються парні колти (Рис. 2), які дають повне уявлення про вигляд цих прикрас у їх комплексі. За формою ці колти майже круглі, так званого калачикового типу, середніх розмірів, діа-

метром 3,5–4,5 см. Поверхня колтів з обох боків оздоблена. Характер оздоблення цих колтів дуже різноманітний. Улюблений сюжет – зображення птахів (голуба, орла тощо), переданих дуже тонко і символічно. Рослинні і геометричні орнаменти створювали витончені візерунки. На краях колтів були обідки з тонкого дроту, викладеного зубцями і кружечками, які надавали їм легкого ажурного вигляду. Всі зображення та орнаменти виконані різнокольоровими, перегородчастими емаллями. В емальовому мистецтві Родня вражає різноманітність сюжетів, чіткість малюнка, яскравість фарб [Мезенцева 1968, с. 90].

Серед колтів Княжої гори з орнаментальними сюжетами є парні колти з колекції Б. І. Ханенка [Рибаков 1948, с. 326]. Одна сторона колта оздоблена у центрі зображенням якоїсь пишної квітки. Посередині другої сторони красивий геометричний орнамент. Всі орнаменти зроблені у техніці перегородчастої емалі і виконані надзвичайно тонко, художньо, з великим смаком.

Цікаві також два колти з Родня, де на одній стороні зображено профіль голуба (Рис. 3), а на другій, у центрі, – розетку, навколо якої геометричні візерунки. Край їх прикрашає обідок зі скані, оздоблений перлинами [Рибаков 1948, с. 326].

Справжнім шедевром емальового мистецтва Родня є золотий колт із зображенням на лицевій стороні геральдичного орла, а на зворотній – голуба. Орла зображено у фас, лише голова його повернута вправо. Він стоїть, широко розкривши свої великі крила. Голуба зображено у профіль з пишно розпущеним хвостом. Все це виконано у техніці перегородчастої емалі. Край такого колта прикрашає обідок з перлин [Мезенцева 1968, с. 91]. Зображення геральдичного орла дуже поширене у мистецтві Київської Русі. Він вважався символом княжої влади, тож цілком ймовірно що і колти із зображенням орла відносилися до князівських прикрас. Нині вони прикрашають колекції Музею історичних коштовностей України.

Таким чином, золоті колти Княжої гори виконані у традиційній для київських ювелірів XII–XIII ст. техніці. Ці прикраси входять до найяскравіших зразків давньоруського мистецтва.

Список використаних джерел та літератури:

1. Мезенцева, Г. Г. 1968. Древньоруське місто Родень. Княжа гора. Київ: Наука.

2. Абраумова, О. М. 2018. Золоті колти із Княжої гори. В: Актуальные научные исследования в современном мире. 4 (36), с. 6-9.

3. Макарова, Т. И. 1975. Перегородчатые эмали Древней Руси. Москва: Наука.

4. Рибакон Б. А. 1948. Ремесло древней Руси. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР.

Рис. 1. Давньоруські колти

Рис. 2. Зразок парних колтів Княжої гори

Рис. 3. Золотий колт із зображенням орла та голуба

Кахерський Ю. В.

*Національний університет «Чернігівський
колегіум» імені Т.Г. Шевченка*

ДО ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ЛЮБЕЧА

У статті зроблена спроба проаналізувати історію археологічних розкопок Любеча, виокремити періоди досліджень з кінця ХІХ ст. – початку ХХІ ст.

Ключові слова: *Любеч, Високе поле, Замкова гора, Монастирище, курганні групи, урочище, Б. О. Рибаків, О. М. Веремейчик.*

У 70-х роках ХІХ ст. дослідники вперше серйозно звернулись до речових пам'яток як до джерела вивчення початкових періодів вітчизняної історії. Саме в цей час і були розпочаті археологічні дослідження давньоруських міст в пониззі межиріччя Десни та Дніпра. Увагу фахівців, окрім Чернігова, привернув і археологічний комплекс літописного Любеча [Яс-новська 1997, с. 171].

Розглядаючи питання археологічного вивчення Любеча слід звернутись до звітів польових робіт дослідників, у яких міститься широкий пласт інформація про проведені роботи. Оскільки історія дослідження Любеча нараховує близько двох століть, доречним буде виділити періоди проведення археологічних досліджень. Перший період охоплює час з другої половини ХІХ ст. до утворення та встановлення радянської влади. Другий період – від 1919 по 1991 рр. Третій період – від здобуття Незалежності і до наших днів.

Започаткував археологічне вивчення старожитностей Любеча один з основоположників слов'яноруської археології в Україні В. Б. Антонович, увагу якого, насамперед, привернули курганні могильники міста. Він у 1881 р. провів розкопки в урочищах Високе поле, Мокрїївщина та Чоботок, у яких нараховувалось, відповідно. 50, 30 та 6 насипів [Трутовский 1906].

Продовжив археологічне вивчення старожитностей Любеча М. Ю. Бранденбург у 1888 р. Ареал вивчення території був такий як і у В. Б. Антоновича, оскільки звітів робіт на тоді не було оприлюднено, М. Ю. Бранденбург не був про них поінформований. Дослідження проводились в урочищах Чоботок, Високе поле та Мокріївщина. Під насипами досліджених курганів М. Ю. Бранденбург зафіксував поховання різних типів – кенотаф, трупоспалення на стороні та трупопокладення. Серед поховального інвентаря було зафіксовано гвіздки та фрагменти кераміки, кістки тварин, увагу привертають парні намистини, срібні та бронзові речі [Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга 1908, с. 194-199].

У 1907 р. М. К. Якимович отримав від ІАК Відкритий лист на дослідження у Київській та Чернігівській губерніях і провів їх, зокрема, в м. Любеч, у такий спосіб продовживши студії В. Б. Антоновича та М. Ю. Бранденбурга.

Дослідження дитинця стародавнього Любеча розпочалися лише на початку ХХ ст. Розкопки були започатковані, як вважав Б. О. Рыбаков, Г. А. Милорадовичем у північній частині Замкової гори і насправді являли собою скарбощукацьку акцію [Рыбаков 1960, с. 29]. У 1907 р. дослідження на дитинці проводив Є. Романов; в колекції знайдених ним речей привертає увагу срібний двухстулковий браслет із зображенням птахів та дерев в аркадах [Рыбаков 1960, с. 28]. Таким чином, перший етап археологічних робіт на території Любеча закінчується 1907 р. Пріоритетним напрямком дослідників цього періоду були курганні могильники.

Другий етап досліджень літописного Любеча розпочинається майже через півсторіччя. Так, у 1947 р. О. О. Попко у складі Чернігівського загону археологічної експедиції ІА АН УРСР, обстежуючи пам'ятки в межиріччі Десни та Дніпра, провів картографування Любецьких городищ та курганних

груп. Беручи до уваги той факт, що попередні дослідження охоплювали лише вивчення курганних старожитностей, археологічна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом В. К. Гончарова у 1948 р. мала на меті встановити ступінь збереженості культурного шару і, насамперед, виявити ту частину древнього міста, яка хронологічно відповідала б курганним могильникам [Яснівська 1997, с. 172]. Було розбито розкоп 100 кв. м, який і дав належну інформацію про ступінь пошкоджень території [Гончаров 1952, с. 133].

Невеличка розвідка була проведена у 1954 р. Чернігівським історичним музеєм у складі групи І. І. Єдомахи та М. А. Попудренко. Було закладено шурф на території дитинця. Привернуло увагу археологів і урочище Високе поле [Яснівська 1997, с. 172].

Вивчення пам'яток Любеча протягом 1957–1960 рр. продовжила Південноруська експедиція ІА АН СРСР під керівництвом Б. О. Рибаківа. Розкопки дозволили детально вивчити комплекс укріплень окольного міста та практично повністю розкопати городище Замкова гора (300 кв. м). На городищі були зафіксовані матеріали милоградської культури (пряслице, кістяне навершя руків'я з різним зображенням грифона, кераміка), зарубинецької (лощена кераміка) та роменської (кераміка та напівземлянкове житло) культур [Рибаків 1960, с. 29-30].

Впродовж 1958, 1960 та 1962 рр. С. С. Ширинським проводились дослідження і в одній із курганних груп Любецького некрополя (ур. Високе поле), де було розкопано 13 насипів, зокрема 11 – за обрядом трупопалення, 1 – трупопокладення та один пошкоджений курган, який можна вважати кенотафом [Рибаків 1958, с. 52-53; Ширинський 1962, с. 1-6].

Розкопки значної території літописного Любеча дозволили Б.О. Рибаківу визначити співвідношення ремісничого

посаду та князівського двору [дитинця]. Вперше в історії давньоруської археології була зроблена спроба реконструювати зовнішній вигляд феодального замку XI–XII ст.

У 1988 р. експедиція Чернігівського історичного музею під керівництвом О. В. Шекуна проводила роботи на території Любеча. У ході робіт був закладений невеликий шурф, в якому було виявлено фрагменти плінфи, що дало змогу приблизно локалізувати одну із давньоруських церков [Ясновська 1997, с. 173].

Дослідження посадів Любеча були проведені загоном Чернігово-Сіверської експедиції під керівництвом А. Л. Козакова. Впродовж 1989–1990 рр. у зв'язку з будівництвом спортивного комплексу на території відкритого посаду на південний захід від окольного міста, було досліджено 2300 кв. м. Розкопки дозволили відтворити схему житлової забудови, яка у IX – на початку XI ст. була розміщена ближче до краю тераси. Необхідно зазначити, що у XI–XII ст. інтенсивність господарської діяльності на цій ділянці відкритого посаду зменшується, відтак, сюди виносяться окремі групи поховань [Козаков 1991, с. 6].

З моменту коли Україна постає як незалежна держава, починається третій етап археологічних робіт на території давньоруського Любеча. Так, спелео-археологічний загін Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» під керівництвом В. Я. Руденка та Т. Г. Новик започаткував третій етап досліджень Любеча [Руденко, Новик 2009, с. 361-362]. У 2009 р., дослідникам вдалося локалізувати розміщення печери Преподобного Антонія кінця XIX ст. та було здійснено її археологічне дослідження.

Того ж 2009 р., за обласною програмою археологічних досліджень Чернігівщини, розпочинає роботу постійно діюча Любецька археологічна експедиція Чернігівського державного (з 2010 р. – національного, а з 2018р. – Національний університет

«Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка) педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка під керівництвом О. М. Веремейчик. Роботи проводились на території відбудови кам'яниці П. Полуботка, навколо якої було закладено чотири траншеї загальною площею 102 кв. м. Досліджено фундаменти XVIII ст. та прослідковано елементи реставрації кінця XIX ст., деталі перебудови середини XX ст. [Веремейчик, Бондар 2009, с. 50-52].

З 2010 р. археологічні розкопки поновилися на території дитинця Любеча, а точніше на північно-східній ділянці городища Замкова гора (загальною площею 200 кв. м). Крім того, було проведено шурфування території урочища Монастирище [Веремейчик, Бондар 2010, с. 60-61]. У 2011 р. на городищі закладено чотири розкопи загальною площею 354 кв. м, досліджено ділянки на в'їзді, майданчику та схилах городища. На в'їзді дослідження зосереджувалися на ділянках, які не розкопувалися в 1957–1960 рр. [Веремейчик, Бондар, Терещенко 2011, с. 485-486].

Протягом 2012–2015 рр. археологічні роботи були проведені на території урочища Монастирище. На цьому місці на початку I тис. н. е. існувало поселення зарубинецької культури, а згодом – поселення X ст. та XII–XIII ст., а у XVII–XVIII ст. розташовувався Антоніївський чоловічий монастир [Веремейчик, Бондар 2012, с. 378-380]. За результатами розкопок вдалося дослідити елементи планування кінця XII–XIII ст. та локалізувати місце розташування пізньосередньовічної церкви Іоакима та Анни. Дослідження дозволили припустити дату побудови дерев'яної трапезної церкви – 1694 р. [Веремейчик 2015, с. 282-284].

Крім того, у 2015 р. було проведено розвідкові дослідження на території середньовічної фортеці й локалізовано залишки Покровської церкви. Здійснені шурфування на території середньовічної фортеці показали, що у X–XI ст. уздовж схилу тераси були побудовані протизсувні або оборонні споруди у

вигляді ряду стовпів [Веремейчик 2016, с. 223-225].

З 2013 р. поновилися роботи на посаді Любеча поблизу кам'яниці П. Полуботка. Це дозволило дослідити залишки 3 споруд та 7 ям [Веремейчик, Бондар 2015, с. 280-282]. У 2016 р. була розкопана споруда XVII ст., серед унікальних знахідок – бронзова особиста печатка XVII ст. та решма X ст. [Веремейчик, Бондар 2016, с. 311-312]. Наступного 2017 р. вперше на цій ділянці було виявлено два поховання X ст. У траншеї, розташованій на схід від кам'яниці, знайдені залишки господарської споруди київської культури III–V ст., у центральній частині Любеча (в районі площі) – залишки забудови XII–XIII ст. та XVII–XVIII ст. [Чернігівщина: події і коментарі].

Крім того, дослідження були проведені на території Антонієвого скиту, який виявлено роботами Любецької експедиції у 2014 р. на схилі корінного берега Дніпра. Скит знаходився на відстані 250 м на південь від городища Монастирище, де розташовувався Антоніївський чоловічий монастир. Тут у траншеї розмірами 6×2 м знайдені залишки підмурків від дерев'яної споруди XVIII ст., аналогічної решткам фундаментів церкви Іоакима та Анни та ряд стовпових ям. Візуальне обстеження цієї ділянки дозволило припустити, що на території скиту в схилі тераси знаходиться ще один об'єкт, представлений западиною діаметром понад 2,5 м, який може бути печерею [Веремейчик, Бондар 2016, с. 312].

Отже, упродовж більше ніж сторіччя вивчення, археологічними дослідженнями були охоплені практично всі частини стародавнього міста – дитинець, окольне місто, відкриті посади та могильник, завдяки чому Любеч по праву можна вважати нині одним із найкраще вивчених в археологічному відношенні літописних міст. Необхідно відзначити, що згідно цільової програми проведення археологічних досліджень в Чернігівській області розкопки будуть проводитись до 2020 р.

включно, що дозволить більш поглибити та збагатити історію досліджень території Любеча.

Список використаних джерел та літератури:

1. Веремейчик, О. М. 2015. Дослідження у смт Любеч Чернігівської області у 2013р. Археологічні дослідження в Україні 2014. Київ: ІА НАНУ, с. 280-282.

2. Веремейчик, О. М., Бондар, О. М. 2010. Дослідження кам'яниці П. Полуботка в Любечі. Археологічні дослідження в Україні 2009. Київ: ІА НАНУ, с. 50-52.

3. Веремейчик, О. М., Бондар, О. М. 2011. Дослідження Замкової Гори біля смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. Археологічні дослідження в Україні 2010. Київ: ІА НАНУ, с. 60-61.

4. Веремейчик, О. М., Бондар, О. М. 2013. Дослідження в уроч. Монастирище в смт Любеч. Археологічні дослідження в Україні 2012. Київ: ІА НАНУ, с. 378-380.

5. Веремейчик, О. М., Бондар, О. М. 2013. Дослідження Замкової гори в смт Любеч. Археологічні дослідження в Україні 2012. Київ: ІА НАНУ, с. 380-381.

6. Веремейчик, О. М., Бондар, О. М. 2015. Дослідження Любецької експедиції. Археологічні дослідження в Україні 2014. Київ: ІА НАНУ, с. 282-284.

7. Веремейчик, О. М., Бондар, О. М. 2016. Дослідження Любецької експедиції. Археологічні дослідження в Україні 2015. Київ: ІА НАНУ, с. 223-225.

8. Веремейчик, О. М., Бондар, О. М., Терещенко, О. В. 2012. Дослідження Замкової гори, у смт. Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. Археологічні дослідження в Україні 2011. Київ: ІА НАНУ, с. 485-486.

9. Веремейчик, О. М., Бондар, О. М. 2018. Дослідження Любецької експедиції. Археологічні дослідження в Україні 2016. Київ: ІА НАНУ, с. 311-312.

10. Гончаров, В. К. 1952. Розкопки древнього Любеча. Археологічні пам'ятки УРСР. Матеріали польових досліджень інституту Археології Академії Наук Української РСР за 1947–1948 рр., 3, с. 132-136.

11. Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга 1888–1902 гг. 1908. Работы в губерниях: Киевской, Полтавской, Харьковской, Каменец–Подольской, Екатеринославской, Таврической, Черниговской, Могилевской, Новгородской, Смоленской и в Области войска Донского. СПб., с. 194-199.

12. Казаков, А. Л., Потапов, І. О. 1991. Розкопки в Любечі в 1990 р. Питання вітчизняної та зарубіжної історії. Чернігів, с. 6.

13. Руденок, В. Я., Новик, Т. Г. 2010. Дослідження печери Антонія в Любечі у 2009 р. Археологічні дослідження в Україні 2009. Київ: ІА НАНУ, с. 361-362.

14. Рыбаков, Б. А. 1958. Отчет о раскопках в Любече в 1958 году. Научный архив Института археологии НАН Украины. Ф. эксп. 1958/25. с. 108.

15. Рыбаков, Б. А. 1960. Раскопки в Любече в 1957 году. Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Москва, Вып. 79. с. 29-30.

16. Трутовский, В. К. [ред.] 1906. Дневники раскопок, произведенных в Черниговской губернии в 1881 году В. Б. Антоновичем. Москва, Вып. 1-й. с. 28-31.

17. Чернігівщина: події і коментарі. 2018. Археологічні дослідження Чернігівщини: підсумки 2017 року [online]. Чернігів. Режим доступу: www.pik.cn.ua/32268/arheologichni-doslidzhennya-chnernigivshchini-pidsumki2017-roku/ [Дата звернення 19.03.2019].

18. Ширинский, С. С. 1962. Отчет о раскопках, произведенных в 1962 году Черниговским отрядом Приднепровской экспедиции Института археологии АН СССР. НА ІА НАНУ. Ф. эксп. 1962/56. с. 21.

19. Ясновська, Л. В. 1997. З історії археологічного вивчення Любеча. Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Чернігів, с. 171-175.

Коваль О. М.

*Житомирський державний
університет імені Івана Франка*

ЮВЕЛІРНА СПРАВА ДРЕВЛЯН

Стаття присвячена ювелірним технологіям древлян, особливостям виготовлення і асортименту прикрас, які походять з древлянських пам'яток і датуються X ст.

Ключові слова: *древляни, волочіння, кування, пайка, амальгама, лиття.*

Інтерес до древлянських пам'яток у археологів виник достатньо давно. Писемні відомості про цей східнослов'янський племінний союз в історичних джерелах обмежені. Тому основну інформацію про матеріальну культуру древлян ми отримуємо в результаті археологічних досліджень. Розпочаті вони були ще в ХІХ ст. Володимиром Антоновичем, який першим описав древлянські городища та поховальні пам'ятки, зібрав надзвичайно цікавий археологічний матеріал. Але більш плановими та масштабними дослідження древлянських пам'яток стали в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Розкопки на городищах і посадах Коростеня, Малина, Возв'ягеля проводили співробітники Житомирської археологічної експедиції ІА НАН України під керівництвом Б.Звіздецького та А.Петраускаса [Звіздецький 2008].

В результаті довгих років досліджень було спростовано літописне повідомлення про древлян, які за висловом Нестора, «живяху звіриним образом», не знаючи більшості ремесел і торгівлі. Але дослідження останніх десятиліть спростову-

ють цю інформацію. Розкопки дозволили отримати велику кількість цікавих матеріалів, які свідчать про високий рівень матеріальної культури древлянських племен. Наявність на городищах майстерень свідчать про розвиток ремесел, зокрема ювелірного. Про це свідчить значна кількість прикрас, виявлених на городищах та посадах. Вони виявлені в шарах, які датуються серединою X ст., тобто в період загибелі більшості древлянських городищ в результаті карального походу княгині Ольги в 946 році.

Древлянські прикраси умовно можна розділити на дві групи: функціональні прикраси (фібули, застібки, пряжки) і прикраси, які не виконують ніяких інших функцій, окрім естетичної. Для закріплення одягу використовували фібули, виготовлені зі срібного або бронзового дроту. Також використовували гудзики - намистини. Таких застібок могло бути декілька, також одна застібка могла складатися одночасно з декількох намистин, срібних або зроблених з гутного скла, покритих тонким шаром золота чи срібла. Іноді в якості застібки використовувалася срібна або бронзова бляха, накладена на органічну основу, ймовірно дерев'яну [Антонович 1893, с. 16].

Практично у всіх досліджених жіночих похованнях були знайдені кільця, що запліталися в коси, одне або декілька різних розмірів, переважно зі срібла. Скроневі кільця древлян виготовлялися переважно з дроту, вони мали форму кільця одинарного або подвійного, іноді закрученого у спіраль. Прикраси на пальці виготовлялися також переважно з дроту, найчастіше – це каблучки з двох, або більше, скручених між собою тонких срібних дротів, запаяних на кінцях. Рідше трапляються каблучки, зроблені з пластини, або виготовлені за допомогою лиття.

В. Антонович проаналізував і 269 знайдених ним прикрас, з яких 193 були срібними, 75 – бронзовими і лише одна – золота. Переважна кількість прикрас були виготовлені з дроту,

загнутого у кільця, спіралі або іншим способом, при цьому кінці дроту у жодному випадку не були спаяні, лише іноді скріплені у вузол. Також значну частку серед прикрас становило намисто, виготовлене з різних матеріалів. Із 121 намистини, знайдених Антоновичем, 68 – скляних позолочених, 7 – скляних, 17 – сердолікових, 12 – бронзових, 13 – срібних, 3 – з глиняної пасти і одна – бурштинова [Антонович 1893, с. 18].

Переважання срібла над золотом свідчить про те, що останнього просто було не так багато, інакше б в першу чергу для виготовлення прикрас використовували золото. Тим не менш, воно активно використовувалось в прикрасах, але у філігранний спосіб з максимальною економією. Срібні прикраси покривали позолотою, або пластинками сусального золота обтягували скляні намистини.

Повністю золоті прикраси були винятком. Але на посаді коростенського городища №1 були знайдені золоті скроневі кільця. А в 2017 році на городищі при розчистці решток кліті, в якій знаходилась ювелірна майстерня, знайдений золотий дріт, кінці якого містять сліди відщеплення. Скоріш за все це була заготовка для майбутнього виробу.

Виготовлення прикраси починається з плавки. Для плавлення металу використовували масивні печі, деякі були розкопані і описані. Наприклад, подібні печі були знайдені у Малинському городищі, а також у літописних городищах Городеська (р Тетерів, поблизу Коростеня. Сам метал плавилась в спеціальних тиглях або плавильних човниках, зроблених або з кераміки, або з інших тугоплавких матеріалів. Залишки подібного ливарного посуду були знайдені під час розкопок трьох ювелірних майстерень часів Київської Русі, поблизу Десятинної церкви у Києві) [Звіздецький 2010, с. 537].

Наступним кроком у виготовленні прикрас з дорогоцінних металів є лиття. Це може бути як відливання у заготова-

ну форму-модель виробу, так і у виливницю з простими формами – брусок чи пластина. В першому випадку в результаті отримуємо майже готовий виріб, або частину виробу, що потребує шліфування і полірування для доведення до готового стану. Лиття за допомогою форми-матриці дозволяє досить швидко отримати виріб складної конфігурації, однак відсоток литих прикрас незначний. Можлива причина у технічній складності самого процесу. Навіть сьогодні майстри-ювеліри, використовуючи сучасні технічні засоби, нерідко отримують відливки з дефектами.

Можливе утворення пустот у металі в результаті нерівномірного охолодження, потрапляння шлаків у сплав або домішок, що псують виріб чи роблять його крихким. В часи Х ст. забезпечити ідеальні умови для якісного лиття було технічно складно, тим більше зважаючи на низьку якість сплавів, які використовувалися древлянами для виготовлення прикрас. Про низькопробність срібла свідчать значні утворення окису навколо металу, багато знахідок, практично, розпадалися у ґрунті [Антонович 1893, с. 18].

Ймовірно, саме ці фактори і були причинами нечастого використання методу лиття малих форм. Натомість, при відливці бруска чи пластини з їх подальшою обробкою, недоліки самого лиття не такі значні, або легко підлягають виправленню. Виготовлення прикрас на основі срібного, золотого чи бронзового дроту дозволяло нівелювати недоліки лиття і проблемами, пов'язані з низькою якістю срібла.

Після лиття отриманий брусок металу піддавався обробці тиском, а точніше – волочінню. Волочіння – це процес протягування дроту через конічні отвори (фільери), зроблені таким чином, що на виході діаметр отвору менший, ніж на вході. Для цього використовували волочильні дошки, які мали багато отворів різного діаметру: по черзі протягуючи дріт через

фільтри, майстер отримувал матеріал для виробів необхідного діаметру [Новиков 1991, с. 36]. Таким чином, навіть з низькопробного металу і при неякісному литті після волочіння могли отримати якісний, міцний дріт, окремі уламки якого можна було, за потреби, з'єднати.

Що ж до виробів, які відливались у заготовлені форми, то їх треба було обробити.

Якщо прикраса не передбачає додаткового оздоблення – позолоти, черні або чеканного орнаменту – її достатньо було відшліфувати і відполірувати. В процесі шліфування абразивний матеріал знімає мікроскопічні нашарування з поверхні металу, роблячи її гладкою. Для шліфування прикрас використовували пемзу, її шматки з різним розміром пор був аналогом сучасних фракцій наждачного паперу. Полірування проводили за допомогою дерев'яної дошки і сажі.

Популярним оздобленням для прикрас у древлян слугувала зернь. Найпростішим способом виготовлення зерні було плавлення окремих невеликих шматочків металу, які, переходячи в рідкий агрегатний стан, під дією сили поверхневого натягу перетворювалися на кульки, і в такому вигляді застигали. Були й складніші техніки, за допомогою яких можна було виготовити велику кількість зерні. Це робилося методом виливання рідкого металу у холодну воду з висоти, він застигав у вигляді кульок, або у вигляді краплинок. Також використовували плавлення маленьких шматочків металу, пересипаних вугільним пилом, у тигелі [Постникова-Лосева 1995, с. 13].

Для з'єднання таких невеликих за розміром елементів в одну філігранну прикрасу, використовували незвичний і небезпечний метод. Робили це за допомогою ртуті: спершу виготовляли амальгаму ртуті зі сріблом чи золотом, отримуючи таким чином рідкий припій, яким змочували необхідні деталі і нагрівали, після чого ртуть випаровувалась: древлянські

ювеліри дихали отруйними парами ртуті, але натомість отримували міцно з'єднану зернь. Золочення робилося також за допомогою ртуті за тим же принципом, або ж обтягували виріб шматками сусального золота – практично, золотою фольгою, як у випадку із золоченими скляними намистинами. Подібна технологія простежується на наборі намистин-гудзиків, знайдених на першому ескарпі коростенського городища в 2013 році. Вони являли собою позолочені кульки з напаяними на поверхню дрібними кульками – зерню.

Часто серед древлянських прикрас зустрічаються такі, що оздоблені різьбленим чи чеканим орнаментом. Виконувались ці роботи різцями й чеканами, відповідно, за майже однаковим принципом. Прикрасу необхідно було міцно закріпити, а потім майстер наносив штрихи різцем або тримав чекан і бив по ньому молотком [Постникова-Лосева 1995, с. 9].

Подібні технології частіше використовувались для орнаментування металевих деталей поясних наборів дружинників. Матеріалом для них слугувало срібло або бронза. Зразки вказаних виробів часто зустрічаються в розкопах древлянських городищ, а також на їх посадах.

Слід зазначити, що знахідки прикрас та декоративних деталей дружинних поясів, виконаних з використанням складних ювелірних технік, на древлянських пам'ятках трапляються протягом кожного польового сезону. Серед предметів виділяються і вироби, які не мають аналогів, зокрема скроневі кільця з зображенням птаха та гострими променями, знайдені на коростенському городищі №1. Отже, знахідки ювелірних прикрас на древлянських пам'ятках є доказами майстерності древлян, а їх вивчення розширює наші уявлення про життя, побут і ремесла наших пращурів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович, В.Б. 1893. Древности Юго-Западного края : раскопки в стране древлян. СПб.:Тип. И. Н. Скороходова
2. Звіздецький, Б.А. 2010. Малинське городище древлян. Археологія і давня історія України. Київ: ІА НАН України, 1, с. 534-540.
3. Звіздецький, Б.А. 2008. Городища IX-XIII ст. на території літописних древлян. Київ: НАН України, Інститут археології.
4. Новиков, В.П., Павлов, В.С. 1991. Ручное изготовление ювелирных украшений. Ленинград: Политехника.
5. Постникова-Лосева, М.М. 1995. Золотое и серебряное дело XV-XX вв. Москва.: Юнвес.

Коноваленко Б. С.

*Національний університет «Чернігівський
колегіум» імені Т.Г. Шевченка*

АРХЕОЛОГІЧНИЙ ТУРИЗМ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛІТОПИСНИХ МІСТ ТА ЇХ ОКОЛИЦЬ)

У статті подається схема та короткий опис туристичного маршруту, що побудований на основі огляду археологічних комплексів літописних міст у межиріччі нижньої течії Десни та Дніпра.

Ключові слова: *Чернігівщина, археологічний туризм, Любеч, Оргош, Листвен, Звеничів, городище, скарб, курган.*

Людина завжди хотіла багато знати, а також більше відпочивати. Археологічний туризм об'єднує в собі ці дві цілі, надаючи можливість активно відпочивати, дізнаватися нову і цікаву інформацію. На Чернігівщині зосереджена велика кількість археологічних пам'яток можна, з упевненістю можна

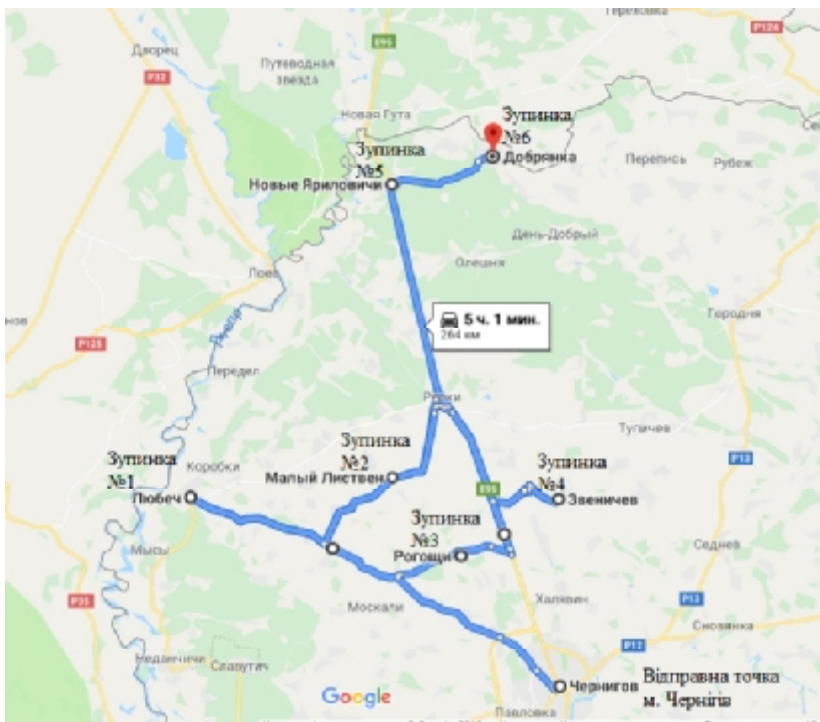

Рис. 1. Запропонована схема маршруту по археологічним пам'яткам

стверджувати про великий потенціал регіону у галузі археологічного туризму.

Археологічний туризм – це різновид туризму, метою якого є відвідування місцевості, пов'язаної з археологічними старожитностями та відповідними розкопками. Під час таких поїздок туристи не лише можуть прослухати лекцію професійного археолога, але і доторкнутися до предметів сивої давнини [Кляп, Шандор 2011, с. 260].

Цікавим маршрутом може бути одноденна автобусна екскурсія від смт. Любеч через села Малий Листвен, Рогощі, Звеничів, Нові Яриловичі до смт. Добрянка (Рис. 1). Кожен із цих населених пунктів має археологічні пам'ятки, відвідуючи які

туристи будуть не тільки відпочивати, а й підвищувати свій інтелектуальний рівень за рахунок отримання цікавої інформації від кваліфікованого екскурсовода.

Кожен населений пункт являє собою зупинку на якій відбувається огляд археологічних старожитностей. На території смт. Любеч туристи ознайомляться з городищем, відомим як «Замкова Гора», що знаходиться у центрі селища, на високому (до 36 м над рівнем запливи) та крутому останці (площею 110×31–45 м) лівого берега Дніпра, що витягнутий довгою віссю у напрямку південний захід – північний схід. Більша частина городища розкопана протягом 1957–1960 рр. Південно-Руською експедицією під керівництвом Б. О. Рибаківа (Рыбаков 1966, с. 23). На сучасному етапі дослідження проводяться Любецькою археологічною експедицією Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка під керівництвом О. М. Веремейчик.

Крім того, туристи можуть відвідати городище «Монастирище», яке знаходиться на території смт. Любеч. Завдяки шурфуванню та зібраному підйомного матеріалу встановлено його датування. Культурні нашарування на ньому містять матеріали роменської культури, давньоруського часу (XII–XIII ст.), XVII–XIX ст. та середини XX ст. [Веремейчик, Бондар 2011, с. 61].

Наступною зупинкою на цьому туристичному маршруті стає місце літописної битви князів-братів Мстислава та Ярослава у 1024 р. на околицях с. Малий Листвен. Археологічний комплекс складається з двох городищ та двох неукріплених посадів на обох берегах р. Білоус. Цей комплекс ототожнюється багатьма дослідниками з літописним Лиственом (1024 р.) [Бондар 2014, с. 276].

У с. Малий Листвен туристи оглядають Городище-I, розташоване на надзаплавній терасі, що утворюється річками Білоус і Глинянка. За типологією П. О. Раппопорта, воно належить

Рис. 2. Сучасний вигляд літописного городища Оргощ біля с. Рогощі

до простих мисових (I тип). Рівний майданчик Городища-I має овальну форму та невеликий ухил у південно-східному напрямку. Рів і вал збереглися в західній та північно-західній частині городища. На городищі зафіксовано два грабіжницькі шурфи. Оборонні споруди вивчались В. П. Коваленком та О. В. Шекуном у 1980 р. Саме ці дослідження і дали змогу остаточно локалізувати місцезнаходження літописного Листвена. В. П. Коваленко та О. В. Шекун датують це городище X–XIII ст. [Коваленко, Шекун 1984, с. 73].

Городище-II розташоване на правому березі р. Білоус, навпроти Городища-I. Його можна віднести до городищ, що мають кілька укріплених частин – тип III. Майданчик городища підовальної форми (105 × 90 м) та дещо витягнутий у південному напрямку. Посередині городища із заходу на схід півколом проходить рів завширшки до 22,0 м та завглибшки

1,0–3,0 м, що розділяє пам'ятку на дві частини, висота яких над заплавою сягає 3,0–6,0 м. З напольного боку городище відрізане від плато ровом завширшки до 23 м та завглибшки до 2,5 м. Вал зберігся з напольної (до 4,0 м) та північно-східної (до 0,7 м) сторін. В. П. Коваленко та О. В. Шекун датують городище XII–XIII ст. [Коваленко, Шекун 1984, с. 74].

Наступною зупинкою маршруту є знайомство з городищем літописного Оргоща (Рис. 2) біля с. Рогощі та курганним могильником на околицях с. Табаївка. Це давньоруське місто вперше згадується під 1159 р. як місто в складі вотчини чернігівських князів, що розташовувалося на важливому водному шляху із Чернігова до Любеча. Округле городище (200x180 м) знаходиться на північно-західній околиці села на лівому березі р. Білоус і оточене по периметру високим (до 9 м) валом та ровами. Археологічними роботами на городищі в 1981 р. та 1985 р. досліджені рештки зрубних конструкцій валів, 16 житлових та ремісничо-господарських споруд X–XI ст. Всього на майданчику городища досліджено 613 м². У середині XIII ст. Оргощ загинув від навали монголів і як місто більше не відроджувався.

На правому березі р. Білоус на околицях с. Табаївка знаходився некрополь Оргоща. За даними XIX ст., могильник нараховував щонайменше 97 насипів у двох курганних групах. Перша курганна група розташована на сучасному сільському кладовищі і в кінці XIX ст. нараховувала 73 кургани, в середині 80-х рр. XX ст. – 40, 12 з яких було розкопано О. П. Моцею [Коваленко, Моця 1993, с. 16-18]. У 2011 р. було зафіксовано 17 насипів [Бондар 2012, с. 90], які можна оглянути.

Ознайомившись з пам'ятками с. Рогощі та с. Табаївки туристи вирушають до с. Звеничів. Давньоруський Звеничів розташований по уявній прямій за 22 кілометри на північ від Чернігова (Рис. 3). Його обійшли увагою літописці, хоч він знаходиться в одній окрузі з літописним Любечу, Оргощі і Листве-

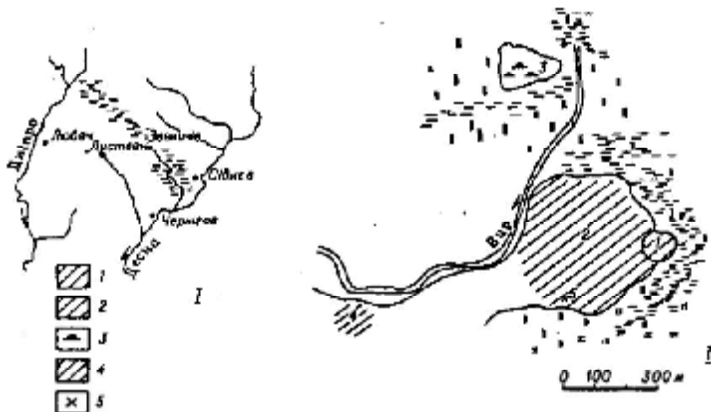

Рис. 3. Схема розміщення (I) та комплекс давньоруських пам'яток (II) поблизу с. Звеничів: 1 — городище; 2 — поселення-посад; 3 — могильник; 4 — селище; 5 — місце знахідки скарбу.

Рис. 3. Звеничів план пам'ятки

ну на заході, Гуричеву і Свенковичам на півдні, біля мурів яких у годину міжусобиць не раз схрещувались гострі списи княжих дружинників. Саме тут проходив кордон між власне Чернігівськими землями і тогочасною адміністративною одиницею – територією Сновської тисячі. Розділяли їх неосяжні, непрохідні Замглайські болота, що тяглися аж від Дніпра до нижньої течії річки Свинь (права притока Десни, нині р. Замглай).

У центрі боліт був лише єдиний вузький і довгий прохід по перешийку між Північним і Південним Замглаєм – найкоротший шлях із Києва та Чернігова «у радимичі» (по сучасному до братів-білорусів), який відігравав помітну роль в історії Чернігово-Сіверської землі X–XIII ст.

Цей шлях, прохідний лише взимку та в спекотне літо, з боку Чернігова закривало невелике, але добре укріплене і майже неприступне Звеничівське городище – державна фортеця з гарнізоном захисників. Воно й нині вражає своїми могутніми земляними валами. 1971 р. на посаді Звеничівського городища випадково під час оранки городу було знайдено великий скарб

арабських дирхемів і срібних виробів (а 1985 р. чернігівські археологи натрапили тут на другу його частину).

Фахівці вважають звеничівський скарб одним з найбільших для X ст. у Східній Європі. Він підтверджує важливе економічне значення поселення в цей період Київської Русі. Тут же серед пам'яток археології – давній курганний могильник, розташований на північному заході села, неподалік Звеничівського городища. У 70-х – на початку 80-х рр. XX ст. чернігівські археологи провели дослідження на городищі та його курганах [Коваленко, Фомін, Шекун 1992, с. 60-65], під час яких виявлено чимало цікавих знахідок. І хоча городище в с. Звеничів не потрапило на сторінки літописів, етимологія самого слова «Звеничів» може свідчити на користь його давньоруського походження.

Після відвідування пам'яток с. Звеничів туристи вирушають до смт Нові Яриловичі, де ознайомляться з пам'ятками розташованими вздовж р. Сож. Розвідки на цій території були продовжені А. Г. Пильником на початку 90-х рр. XX ст., який звернув увагу на малодосліджену ділянку басейна р. Сож.

Вперше про старожитності на цій території стає відомо за матеріалами «Историко-статистического описания Черниговской епархии», як про скит, заснований Троїцько-Іллінським монастирем, що знаходився на «берегу реки Сож, в земляном древнем городке» [ИСОЧ 1873, с. 24]. Його місце знаходження було встановлено розвідковими роботами експедицій Г. Ф. Соловйової у 1967 р. та О. В. Шекуна у 1987 р., як пам'ятки милоградської культури. Крім того, на городищі, що розташовується на високому мисоподібному виступі лівого корінного берега р. Сож, були зафіксовані матеріали давньоруського часу [Соловьева 1967, с. 5].

Наступним оглядовим майданчиком стануть околиці смт. Добрянка. На території селища не проводились археологіч-

ні розкопки, але під час проведення збору підйомного матеріалу були зафіксовані декілька різночасових археологічних пам'яток.

Під час обстеження басейну р. Сож, у 1990 р. А. Г. Пильником були виявлені давньоруські старожитності в околицях смт. Добрянки (Пильник 1990, с. 5-6). Завдяки археологічній розвідці відкрито поселення «Добрянка-І». Поселення було заселене у давньоруський період (XI–XII ст.) і займало мис правого берега р. Немильні – лівої притоки р. Сож. Під час розвідки було знайдено фрагменти кераміки XI–XII ст., які зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.

Крім того, А. Г. Пильнику вдалося зафіксувати залишки курганного могильника X–XI ст., який знаходиться на північній околиці смт. Добрянки. Більшу частину могильника займає старе кладовище. Могильник нараховує 18 насипів, які мають куполоподібну форму, один – підквадратної форми. Їх висота 0,5–2 м, діаметр 5–13 м. Курганний могильник відноситься до давньоруського поселення «Добрянка-І» [Пильник 1990, с. 6].

Таким чином, можна визнати, що Чернігівщина сповнена унікальними археологічними пам'ятками і, завдяки цьому археологічний туризм має великий потенціал для подальшого розвитку.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бондар, О. М. 2012. Просторово-топографічна структура «дружинних таборів» на території межиріччя нижньої течії Десни та Дніпра в X – на початку XI ст. В: Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Київ: Глухів, с. 88-92.

2. Бондар, О. М. 2014. Дослідження комплексу в с. Малий Листвен Ріпкинського району. В: Археологічні дослідження в Україні 2013. Київ: ІА НАНУ, с. 276-277.

3. Веремейчик, О. М., Бондар, О. М. 2011. Дослідження Замкової Гори біля смт Любеч Ріпкинського району Черні-

гівської обл. В: Археологічні дослідження в Україні 2010. Київ: ІА НАНУ, с. 60-61.

4. Историко-статистическое описание Черниговской епархии (ИСОЧ). 1873. кн. 2. Чернигов.

5. Кляп, М. П., Шандор, Ф. Ф. 2011. Сучасні різновиди туризму: навч. посіб. Київ: Знання.

6. Коваленко В. П., Моця О. П. 1993. Літописний Оргощ. Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі. В: Матеріали польового історико-археологічного семінару. Суми, с. 16-18.

7. Коваленко, В. П., Фомін, О. В., Шекун, О. В. 1992. Давньоруський Звеничів і скарб арабських дірхемів. Археологія, 1, с. 60-72.

8. Коваленко, В. П., Шекун, А. В. 1984. Летописный Листвен (к вопросу о локализации). Советская археология, 4, с. 62-74.

9. Пильник, А. Г. Отчет о разведках в Городнянском и Репкинском районах Черниговской области в 1990 г. Науковий архів ІА НАНУ (далі – НА ІА НАН України), ф. е., 1990/253.

10. Рыбаков, Б. А. 1964. Любеч – феодальный двор Мономаха и Ольговичей. Краткие сообщения института археологии СССР. Т. 99, с. 21-23.

11. Соловьева, Г. Ф. 1967. Отчет о раскопках на территории УССР Радимичской экспедиции Института археологии АН СССР в 1967 г. НА ІА НАНУ, ф. е., 1967/37.

Котова А. Г.

*Національний університет «Чернігівський
колегіум» імені Т.Г. Шевченка*

ДО ЛОКАЛІЗАЦІЇ ЛІТОПИСНОГО ХОРОБОРУ

У статті аналізується питання локалізації літописного міста Хоробор. Розглянуто внесок дослідників у вивчення Хоробора. Окреслено головні гіпотези щодо місця розташування Хоробору.

Ключові слова: *городище, літописне місто, Хоробор, Хоробичі, Короп, Глинські, Чернігівське князівство.*

Чернігово-Сіверщина здавна була колискою формування Руської держави. Консолідація племен прискорила цей розвиток, виникнення у другій половині XI ст. міських центрів визначалось не общинним, а феодалним розвитком держави. Міста були центрами ремесла та торгівлі – це підтверджується археологічними розкопками. На території Чернігово-Сіверської землі до середини XIII ст. виникали нові міста, які були осередками розгортання історичних подій, серед них згадують і Хоробор.

Літописний Хоробор тричі згадується в Іпатіївському літописі. Перша згадка датована 1153 р.: «Святослав Ольгович зібравшись з Ізяславом Давидовичем коло города Хоробора, утвердили, що їм за одного мужа бути. І, цілувавши межі собою хреста, вони роз'їхалися кожен до себе» [Махновець 1989, с. 258].

На той час рильський і новгород-сіверський князь Святослав Ольгович та чернігівський князь Ізяслав Давидович, які ворогували між собою, зустрілися біля Хоробора (який, імовірно, знаходився на кордоні їх володінь), аби укласти мир і припинити політичні чвари. Вдруге Хоробор згаданий 1158 р.: «Княгиня ж утекла до зятя Гліба [Юрійовича] в Переяславль, а звідти поїхала на Городок [Остерський], та на Глібль, та на Хоробор, та на Ропеськ». Втретє і востаннє згаданий 1234 р. з-поміж інших подеснянських міст: «Данило, отож, пішов до Володимира [Рюриковича], і рушили вони обидва до Чернігова, і прийшов до них Мстислав Глібович. А звідти пішли вони, грабуючи землю [Чернігівську], і взяли багато городів по Десні. Тоді ж узяли вони і Хоробор, і Сосницю, і Сновськ, і багато інших городів, і прийшли ото знову до Чернігова [Махновець 1989, с. 258].

Місто було знищене 1239 р. монголо-татарами. Втім, місто знову виринає з небуття на зламі середньовіччя і нового

часу. Тепер воно фігурує в напівлегендарній історії роду князів Глинських, один з представників якого врятував життя Великому князю Литовському – Вітовту – після поразки від татар у битві на р. Ворскла у 1399 р.

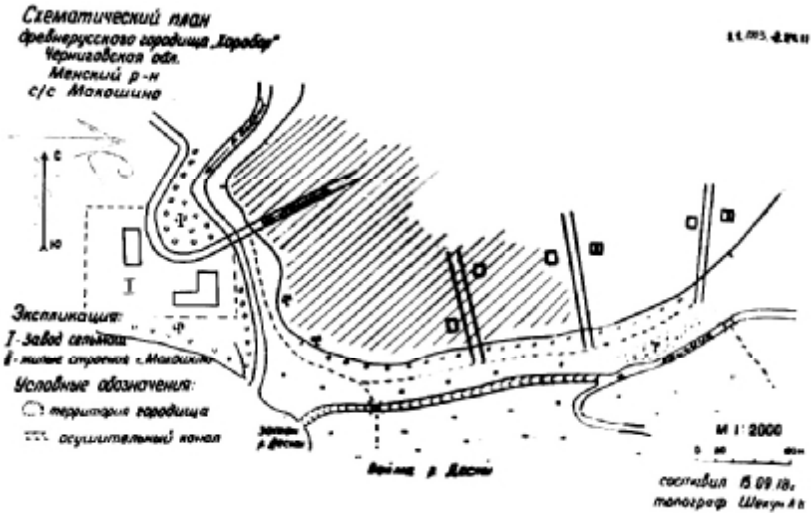
«И княжъ Ивановы (Глинскаго) вожи привели в кн. Витовта къ Литовской Украинѣ къ городу его Хороблю да къ волостемъ: къ Макошину, да къ Сохачеву, да къ Верху, да къ Оболоню. Князь-же великій Витовтъ тотъ городъ Хороборъ и волости тѣ; даль въ вотчину князю Ивану Глинскому» [Лазаревський 1893, с. 310].

У мирних договорах між Московією часів Івана III та Великим князівством Литовським згадується вже хороборська волость, а місто – центром цієї адміністративної одиниці: «... города Чернигова съ волостми, города Стародуба съ волостми города Путивля, съ волостми города Новгорода-Сѣверскаго съ волостми ... волостей: Сновеска, Хороборя...», – аргументує професор Петро Голубовський.

Після приєднання Чернігово-Сіверщини до Московії в XVI ст., Хоробор знову дає про себе знати в «Описі границь Чернигівських»: «Хоробор село у верху Дисны, держал Глинский, домов сто было», – цитує сосницький етнограф та краєзнавець Ю. С. Виноградський [Виноградський 1928, с. 161].

З часом будь-які згадки про місто та волость зникають, а сама вищезгадана адміністративна одиниця перетворюється на terra incognita Чернігово-Сіверщини [Салтан 2015, с. 92].

Нестача писемних джерел, які б підтверджували місцезнаходження Хоробору призвела до полеміки між науковцями, яка точиться до сьогодні. В різні періоди різні історики висували свої думки, щодо локалізації міста, тим самим збираючи прихильників тієї або іншої теорії. В історіографії можна виділити три етапи досліджень – це дореволюційний, радянський та часів незалежності України.

Схематичний план давньоруського городища «Хоробор»

Починаючи з XIX ст., дослідники та науковці намагалися відшукати та нанести на карту давнє місто Хоробор, аргументовано довівши його місцезнаходження, користуючись наявними відомостями про нього. Так, згідно версії російського історика і географа М. Арцибашева, імовірно місцезнаходження Хоробора між селищем Старий Глібов і Новий Глібов на південному заході від Чернігова [Салтан 2015, с. 91].

Щодо місцезнаходження Хоробора у багатьох істориків виникали різні припущення. Літописні міста привернули увагу краєзнавця XVIII ст. О. Шафонського, який у своїй праці «Черниговского наместничества топографическое описание» робить висновок, що літописний Хоробор локалізувався в урочищі Городок між Слобідкою та Макошино [Салтан 2015, с. 91].

Редактор «Историко-статистического описания Черниговской епархии» Філарет Гумілевський в 6-й книзі ототожнює Хоробор з Хоробичами на Городнянщині.

Більшість істориків схильні були до того, що Хоробор – це сучасне місто Короп. Особливо широко про це говорить

О. М. Лазаревський у своїй праці «Описание старой Малороссии. Полк Нежинский». Такої думки дотримувалися також історики Д. Багалій та М. Любавський [Лазаревський 1893, с. 308].

В. Куриленко наполегливо відстоював думку, щодо розташування давньоруського міста в межах Коропа. Зокрема, у своїй статті «До локалізації літописного міста Хоробора», він робить спробу довести Коропську версію Хоробора.

За основу, як і О. М. Лазаревський, він бере архів Глинських, де князь Вітовт просить І. Глинського вивести його «к моей Украинне», «к городу Хороблю». Села, до яких воїни Глинського привели Вітовта («к Макотину, да к Сохачеву, да к Верху (Вербі), да к Оболоню»), знаходяться недалеко від Коропа, тоді як Хоробичі розташовані дуже далеко від Десни. А про те, що Хоробор стояв на Десні свідчить літопис, де під 1234 р. зазначається, що Данило Галицький «плєняючи землю, примаша гради многи по Десне, ту же взяша и Хоробор, и Сосницу, и Сновеск» [Михайленко 2009, с. 5].

Отже Хоробор був на Десні – в Макошині чи Коропі. У XVI ст. Хоробор зникає з літописів і з'являється як місто Короп, яке вперше згадується у тридцяті роки XVII ст. О. М. Лазаревський стверджує, що наприкінці XVI – на початку XVII ст. Хоробор було перейменовано в Короп. У 1669 р. гетьман Дем'ян Многогрішний у своєму універсалі назвав Короп «место Коропов», що співзвучно Хоробору [Михайленко 2009, с. 5].

Короп – селище міського типу Чернігівської області. Поблизу виявлено городище періоду Київської Русі. Вчені вважають, що це залишки давньоруського міста Хоробора, яке згадується в літопису 1153 р. Деякі дослідники припускають, що Короп – це видозмінений варіант давнього Хоробора [Кругляк, 1978, с. 70].

Найважливішим аргументом, який приводить В. Є. Куриленко на користь гіпотези Короп-Хоробор, стала польська карта XIV–XV ст., що знаходиться в музеї міста Мени. На ній немає Макошиного, а на координатах Коропа написано

Chorobor (Хоробор). Тож, хоч нині й прийнята локалізація Хоробора Макошиним, історичний пошук продовжується [Михайленко, 2009, с. 5].

Археологічними дослідженнями, що проводились на околицях с. Макошино у 1959 р. та 1979 р. було виявлено і досліджено городище напівовальної форми (100×60), розташоване на південно-східній околиці села, на мисі правого берега р. Десна, у гирлі її приток Хоробор та Бобрик. Потужність культурного шару – до 1 м. На південь від городища прилягали також посади. Це дало змогу В. П. Коваленку ототожнити Хоробор з с. Макошино [Коваленко 2013, с. 413].

За часів незалежності розкопки та розвідки на території Макошина не проводилися. Територія, яка була досліджена повинна бути досліджена більш комплексно та систематично, що дозволить побачити нам більш повну картину, і зрештою локалізувати «мандрівне» місто Хоробор.

Відповідно до вищесказаного, можна сказати, що з-поміж усіх версій найбільш вірогідною визнана макошинська. Співзвучна топонімічна назва урочища, що дійшла до наших днів, яке знаходиться неподалік залишків макошинського городища, назва річки Хоробор, а також встановлення пам'ятного знаку на честь 850-річчя міста у 2003 р. закріпили за Макошиною статус Хоробора [Салтан 2015, с. 93].

Проте на сьогодні, за офіційними даними державного реєстру населених пунктів України, 1153 р. вважається датою першої писемної згадки, а відповідно і офіційним часом заснування райцентру Короп, селища Макошине та села Хоробичі, пов'язаних з літописним Хоробором. Отже, зваживши всі факти, можна сказати, що літописне місто Хоробор, згадуване в багатьох джерелах в XII–XVII ст., знаходилося на території сучасного Менського району Чернігівської області.

Список використаних джерел та літератури:

1. Арцибашев, М. С. 1838. Повествование о России. Т. 2. Москва.
2. Васюта, О. О. 2008. Літописне місто Хоробор (до питання локалізації). В: Чернігівські старожитності. За матеріалами VII наукової конференції «Старожитності Чернігово-Сіверської землі в загальноєвропейській культурній спадщині». Чернігів: КП Видавництво «Чернігівські обереди», с. 96-103.
3. Виноградський, Ю. С. 1928. Сосниця та її околиці (Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості). В: Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. К.: Державне видавництво, с. 147-169.
4. Голубовский, П. В. 1903. Где находились существовавшие в домонгольский период города: Ворголь, Глебль, Зартый, Оргощ, Сновск, Уненжь, Хоробор? В: Журнал министерства народного просвещения. Седьмое десятилетие. Сенатская типография, с. 111-135.
5. Голубовский, П. В. 1908. Историческая карта Черниговской губернии до 1300 г. В: Труды тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905. М.:Товарищество типографии А. И. Мамонтова.
6. Калібаба, Д. П., Соляник, В. С. 2003. Наша рідна Менщина. Мена: Домінант.
7. Коваленко, В. 2013. Хоробор. В: Енциклопедія історії України. Т. 10. К.: Наукова думка, с. 413.
8. Куриленко, В. Є. 1993. До локалізації літописного міста Хоробор В: Український історичний журнал. № 1, с. 128-130.
9. Лазаревский, А. М. 1893. «Описание старой Малороссии»: Полк Нежинский. Т. 2. Типография К.Н. Мілевського.
10. Літопис руський 1989. Київ: Дніпро.
11. Михайленко, В. М. 2009. Короп: Популярні нариси. Чернігів: ПКФ Ранок.

12. Салтан, О. М. 2015. Давньоруське місто Хоробор: проблема історичної локалізації. В: Сіверщина в історії України. Вип. 8. с. 91-94.

13. Ясновська, Л. В. 1998. Археологічні дослідження Давньоруських старожитностей Чернігівщини у 40-60 рр. ХХ ст. В: Сіверянський літопис. №6. с. 37-48.

Коцюбайло В. П.

*Рівненський державний
гуманітарний університет*

КАТЕРИНА МЕЛЬНИК-АНТОНОВИЧ ЯК ДОСЛІДНИЦЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ВОЛИНИ

Цього року відзначатиметься 160 років від дня народження Катерини Мельник-Антонович – дружини відомого українського історика Володимира Антоновича. За сприяння Московського археологічного товариства у 1897–1898 рр. вона провела перші фахові дослідження курганних могильників VIII–XII ст. на Волині.

Ключові слова: *Волинь, кургани, городище, оборонний вал.*

Народилась Катерина Мельник 19 листопада 1859 року в м. Кременчук (Полтавської області) в родині лікаря Миколи Матвійовича Мельника. Закінчила Полтавську гімназію в 1878 р, вступила на історично філологічний відділ Вищих жіночих курсів, на історико філологічний відділ Київського університету ім. Св. Володимира [Руденко 2009, с. 121]. Після закінчення Вищих жіночих курсів почала наполегливо працювати над освоєнням спеціальних знань у галузі археології, яку студіювала під керівництвом Володимира Боніфатійовича Антоновича – видатного історика, археолога та археографа, професора Київського університету, члена-кореспондента Російської Академії наук [Шовкопляс 2000, с. 6].

Перші дослідження вона розпочала з розкопок давніх могил на рідній Полтавщині, а потім продовжувала на Херсонщині, Запоріжжі, Київщині, Волині та Харківщині.

Однією з основних історико-етнографічних земель на теренах України є Волинь. Багата на різноманітні різночасові пам'ятки, перш за все археологічні, які важливим джерелом для вивчення життя її населення в різні часи минулого – від кам'яного віку до середньовіччя. Цим можна пояснити досить пильну увагу до їх вивчення багатьох дослідників, не лише минулих часів, а й сучасників. Визначне місце серед них займають В. Б. Антонович і К. М. Мельник Антонович [Шовкопляс 2000, с. 8].

Надаючи виключну важливість археологічним пам'яткам Волині, В. Б. Антонович виступив на X Археологічному з'їзді, що відбувся у 1896 р. в Ризі, з пропозицією роботи XI Археологічного з'їзду (проведення якого планувалося в Києві) присвятити висвітленню минулого Волині. Перед цим планувалося здійснити широку програму досліджень її археологічних пам'яток. З'їзд прийняв цю пропозицію і Володимир Антонович взяв активну участь у цьому. Катерина Мельник запропонувала здійснити розкопки в Ровенському, Луцькому, Дубенському повітах Волинської губернії [Руденко 2009, с. 124]. У цих районах було відкрито 260 курганів, 22 могильники. Дослідження цих курганів мало завдання – визначити тип давніх волинян. Основними центрами дослідження було вибрано міста Луцьк та Пересопницю (в минулому могутнє княже місто).

Кургани волинян Катерина Мельник ділила на східну (Рівненську та Пересопницьку) групу та західну (Лучанську), що мали свої особливості.

У Луцькому окрузі були досліджені кургани поблизу та в самих селах Гірка Полонка, Городище, Ставки, Крупи, Лища, Теремно, Піддубець, Усичі та ін. У Лище з 200 курганів було розкопано лише 29, в Ставках з 40 – 9, в Усичах – з 80 – 11

курганів. Серед знахідок, що збереглися у похованнях виявлено прикраси, зокрема були скроневі кільця досить поширені в XI–XII ст. Були виділені сережки «волинського» типу, відомі під такою назвою і сьогодні. З ремісничих виробів знаходився глиняний посуд, залізні ножі, кресала [Мельник 1901, с. 531].

Плідними були розкопки Рівненської групи, перш за все Пересопниці. Її вивчав ще Володимир Антонович, зокрема цікавився розташуванням давньоруського міста. Пересопниця вперше згадується в Іпатіївському літописі 1149 року [Літопис руський 1989, с. 227] як володіння В'ячеслава Володимировича. Була важливим центром волості Погорина (Погорини), що входила до складу Київського князівства. У 1240 році місто, ймовірно, було розгромлене під час монголо-татарської навали, після чого воно прийшло у занепад, перетворившись в село. Але Пересопниця залишила також інший слід в історії України. Як відомо, вона подарувала нам перлину української культури XVI ст. – славнозвісне Пересопницьке Євангеліє 1556 р., яке зберігалось в монастирі Святої Пречистої Богородиці.

У 1897–1898 рр. К. М. Мельник дослідила 93 кургани на могильниках біля сіл Пересопниці, Білева та Старожукова [Мельник 1901]. Хрестоматійними стали матеріали кургану №29: залізні молоточки, коваделко, бронзові шаблони для виготовлення прикрас [Терський 2013, с. 258]. Катерина Мельник вважала, що це поховання купця. Дослідниця Г. Ф. Корзухіна стверджувала, що це поховання ювеліра [Шовкопляс 2000, с. 9]. Але від цього значення цього комплексу не зменшується.

Знайдені під час цих робіт речі зберігаються у Національному музеї історії України в Києві. Збірка вміщує кераміку, металеві та кістяні побутові речі, знаряддя праці, зброю, прикраси.

Знаряддя праці представлені залізними черешковими ножами, уламком серпа, точильними каменями, набором інстру-

ментів з унікального поховання ювеліра. З предметів побуту збереглися залізні обручі від дерев'яних відер, калачеподібне кресало з язичком, кістяний набірний односторонній гребінь Х – середини ХІ ст. Серед предметів озброєння, відзначимо залізну петлю від сагайдака та бойову сокиру. Поясні пряжки належать до різних типів: ліроподібна Х–ХІ ст., напівкругла ХІ–ХІІІ ст., дві інші (різночасові) датуються ХІІ–ХІІІ ст.

Серед прикрас є бронзові та срібні скроневі кільця («волинського типу»), дротяні на один і півтора оберти, s-кінечні); намистини: металеві (лопатеві, сферичні й бочкоподібні вкриті зерню), скляні (зокрема, покриті золотою фольгою), із сердоліку та агагу (призматичні пласкі та багатогранні), кришталева сферична [Прищепя 2016, с. 68].

Дослідниця також охарактеризувала городище літописної Пересопниці. Воно складалося з двох укріплених площадок – дитинця і окольного міста, їх площа близько 12 га. Дитинець розташований на низькому місці правого берега р. Стубли, він підвищується над заплавою лише на 3–4 м. У плані укріплення має чотирикутну форму, розміри підвищення по зовнішньому обводу 200x210x260x290 м, внутрішня площа дитинця близько 4 га. По периметру майданчик був захищений земляним валом, а з напільної сторони також ровом. З північного сходу до дитинця примикала ще одна укріплена площадка – окольне місто, площею близько 8 га. Окольне місто захищала оборонна лінія з двох паралельних валів і ровів. До нашого часу ці вали не збереглися [Мельник 1901, с. 53].

Колекції речей, зібраних К. М. Мельник, експонувалися на виставці, підготовленій Київським університетом до ХІ Археологічного з'їзду, за її участю. Після закінчення роботи з'їзду вони були подаровані музею, а К. М. Мельник записала їх до інвентарної книги музею [Шовкопляс 2000, с. 10]. З 1901 до 1915 р. вона записувала до інвентарної книги всі нові надход-

ження. У 1936 р. колекції музею університету були передані до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (тепер Національний музей історії України).

Отже, матеріали давньої історії Пересопниці та й усієї Рівненської області, здобуті К. М. Мельник, зберегли свою наукову цінність до наших днів. Ними активно користуються сучасні дослідники, високо та позитивно оцінюючи їх, а знахідки залишаються важливими джерелами для вивчення історії волинян.

Список використаних джерел та літератури:

1. Літопис Руський за Іпатським списком. 1989. Київ: «Дніпро».

2. Мельник, Е. Н. 1901. Дневник раскопок в земле Лучан. В: Труды XI Археологического съезда. Т. 1. Москва, с. 514-576.

3. Мельник, Е. Н. Раскопки в земле Лучан, произведенные в 1897 и 1898 гг. В: Труды XI Археологического съезда. Т. 1. Москва, с. 479-513.

4. Прищепа, Б. А. 2016. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне: ПП Дятлик М.

5. Руденко, Г. Г. 2009. Життєвий та творчий шлях К. М. Мельник-Антонович. В: Історія і культура Придністров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Вип. 6. Дніпропетровськ, с. 121-129.

6. Терський В. С. 1990. Пересопниця. В: Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). Киев: Наукова думка, с. 124-126.

7. Терський С. 2003. Пересопниця. Краєзнавчий нарис. Рівне: «Азалія».

8. Терський, С. В. 2013. Історико-археологічне вивчення літописної Пересопниці. В: Княжа доба: історія та культура. Вип. 7. Львів, с. 257-272.

9. Шовкопляс, Г. М. 2000. Катерина Миколаївна Мельник-Антонович В: Музейні читання (матеріали наукової конференції). Київ, с. 6-12.

Кушнір І. Б., Легета В. П.

*Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича*

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ БОРИСОМ ТИМОЩУКОМ

Борис Тимощук – перший дослідник, який провів ґрунтовні археологічні роботи в Хотинській фортеці у 1961–1967 рр. На основі старожитностей науковець виділив слов'янський, давньоруський, молдавський і турецький періоди в минулому хотинських укріплень. Здобутки вченого знайшли підтвердження у подальших дослідженнях на території фортеці та стали основою для пам'яткоохоронної справи.

Ключові слова: *Борис Тимощук, Хотинська фортеця, слов'яно-руська археологія.*

Борис Онисимович Тимощук – відомий буковинський археолог, доктор історичних наук та краєзнавець. Саме з його іменем пов'язані перші масштабні археологічні дослідження Хотинської фортеці, які були проведені у післявоєнний час. Народився Борис Онисимович 7 квітня 1919 р. в с. Лука Житомирської області в селянській родині, у 1933–1937 рр. він здобув вищу освіту на історичному факультеті Житомирського педагогічного інституту. Після цього Наркомат освіти УРСР направив Бориса Онисимовича на вчительську роботу до сільської школи, де він пропрацював 2 роки та паралельно навчався на заочному відділенні Одеського педінституту, який не зміг закінчити через призов до Червоної армії у 1939 р.

Під Києвом Борис Онисимович потрапив у німецький полон, перебував у концтаборах «Майданек» та «Флосенбург». У квітні 1945 р. військовополонених, зокрема і Б. О. Тимощука, звільнили танкісти американської армії. Борису Онисимовичу американці радили не повертатися на Батьківщину, але він вирішив повернутися в Україну, і після проходження спеціальної «фільтраційної» комісії ще рік служив в радянській армії. Уже в 1946 р. він почав брати участь у перших своїх археологічних експедиціях та став завідувачем археологічного відділу Бердичівського краєзнавчого музею.

У 1947 р. Б. О. Тимощук почав працювати науковим співробітником Чернівецького краєзнавчого музею, а в 1961 р. були проведені перші розкопки на території Хотинської фортеці. Вже з самого початку вивчення археологічних пам'яток цього регіону науковець багато уваги приділяв польовим дослідженням. Перш за все були з'ясовані етапи спорудження укріплень фортеці, визначений час їх будівництва. Описуючи знайдені старожитності, Б. О. Тимощук звернув особливу увагу на будівельну технологію в Цитаделі та Новій фортеці. Зокрема він виділив 2 нашарування: старше, від якого залишилися лише незначні рештки та пізніше – збудоване настільки досконало, що Борис Онисимович пише: «Це була одна з кращих будов того часу» [Пивоваров 2011, с. 59].

Основні дослідження були зосереджені на території Хотинського замку в межах трьох розкопів. Розкоп № 1 розміщувався у північній частині фортечного подвір'я, де було виявлено кілька культурних нашарувань. Серед знахідок XVI–XVIII ст. можна назвати глиняні люльки, осколки залізних гранат, уламки кахлів, залізні ножі, залишки тонкостінного посуду та черепиці. Археолог зробив важливий висновок про те, що фортечне подвір'я фортеці було вистелене кам'яними плитами саме у другій половині XV ст., після того як було збудовано

весь фортечний комплекс. Всі його будівлі скріплені однако-вим вапняним розчином (вапно з домішкою річкової гальки і деревного вугілля) і органічно пов'язані між собою [Тимощук 1977, с. 30].

Розкоп № 2 розміщувався у внутрішньому подвір'ї фортеці, між підвалом і східною оборонною стіною. Було виявлено залишки кам'яної фортеці, спорудження якої Б. О. Тимощук відніс до XIV ст., з міцним вапняним розчином, куди додавалися пісок, вугілля і товчена цегла. Також там були знайдені уламки кахлів, мармур з позолотою, глиняні люльки та ін. Розкопані стіни дали можливість визначити в загальних рисах конфігурацію плану і розмір фортеці другої половини XIV ст., яка виявилася втричі меншою ніж фортеця XV ст. [Пивоваров 2011, с. 61].

Розкоп № 3 знаходився між східною оборонною стіною та комендантським палацом. Було виявлено частину самотічного водопроводу, який складався з глиняних рур. Під час будівництва фортеці XVIII ст. водопровід був зруйнований. Також Б. О. Тимощуком був описаний стародавній оборонний рів, виритий у скелі за 25 м від північної башти. Разом із тим, під час обстеження території фортеці були виявлені рештки давніх поселень. Знайдено багато уламків трипільської кераміки [Михайлина, Пивоваров 2011, с. 15]. Археологічними дослідженнями в нижніх шарах усіх розкопів знайдені також численні фрагменти слов'янської (IX–X ст.) та давньоруської (XI–XIII ст.) кераміки. Були також виявлені рештки слов'янського поселення на території Нової фортеці, де розкопано дві напівземлянки X ст., а за межами оборонних стін зафіксовані пам'ятки райковецької культури VIII–IX ст. [Тимощук 1977, с. 35].

Отже, Борис Онисимович Тимощук зробив значний внесок у дослідження старожитностей Хотинської фортеці, а після завершення розкопок, виявлені матеріали були опубліко-

вані у його наукових працях. Саме завдяки йому в 1963 р. комплекс споруд Хотинської фортеці був внесений у Список архітектурних пам'яток Української РСР і розпочалися перші ремонтно-реставраційні роботи. Б. О. Тимощук встановив основні віхи розвитку фортифікацій Хотина від слов'яно-руського періоду до нового часу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Михайлина Л., Пивоваров С. 2011. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. Хотин : Держ. іст.-архітектур. заповідник "Хотин. фортеця".

2. Пивоваров С. 2011. Археологічні дослідження та реставраційні роботи в Хотинській фортеці. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології, Т. 1, с. 54-70.

3. Тимощук Б. 1977. Середньовічний Хотин. Археологія, 22, с. 29-36.

Левінзон Є. Ю.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ЗБОРИ І. С. ВІНОКУРА З ПОСЕЛЕННЯ ТАТАРИСКИ

У статті описуються матеріали розвідок 1963–1970 рр. відомого українського археолога, професора І. С. Винокура з багатощарового поселення Татариски, що розташоване на території с. Смотрич Кам'янець Подільського р-ну Хмельницької обл. Йдеться про вибірку артефактів культури Трипілья-Кукутень.

Ключові слова: *трипільська культура, кераміка, орнаментальна схема, розпис, локальна група.*

І. С. Винокур (1930–2006) – відомий український археолог, д. і. н., професор К ПДУ (нині – К ПНУ ім. І. Огієнка), академік

АНВШ, присвятив більшу частину свого життя дослідженню археологічних пам'яток Середнього Дністра.

У березні 1963 р. І. Винокур прийняв запрошення ректора К ПДПІ І. Зеленюка та завідувача кафедри історії доцента Л. Коваленка й обійняв посаду асистента кафедри історії педінституту. У листопаді 1963 р. його було призначено старшим викладачем, а в березні 1966 р. – доцентом кафедри історії, з 1969 р. очолив кафедру історії СРСР і УРСР, яка з 1991 р. була реорганізована ним у кафедру історії Східної Європи й археології, а з 2003 р. – історії народів Росії й спеціальних історичних дисциплін. [Гуцал 2019, с. 42].

Поселення в уроч. Татариски (Татариське поле), що знаходиться на околицях с. Смотрич (до 1946 р. – власне с. Татариски) розташоване на високому розлоному плато, обмеженому зі сходу каньйоном р. Смотрич, а з півночі – струмком Дібруха, неподалік Старого замку. Поселення багатощарове, тут виявлено наступний підйомний матеріал: доби пізнього палеоліту, трипільської, чорноліської та черняхівської культур, доби Русі і модерну.

Розвідки тут І. С. Винокур проводив 1963 р., 1964 р. та 1970 р. Найімовірніше, що обстеження пам'ятки у 1963 р. стало одним з перших досліджень археолога в околицях Кам'янця-Подільського після прийняття його на роботу в К ПДПІ. Виявлені артефакти нині зберігаються у фондах Науково дослідної лабораторії археології К ПНУ ім. І. Огієнка (далі – НДЛА).

Колекція артефактів, зібраних на поселенні І. С. Винокуром у 1963–1970 рр. нараховує близько 100 одиниць зберігання, переважна більшість належить до трипільської культури. У статті розглядається вибірка з 40 фрагментів керамічних виробів, що зберегли залишки розписного орнаменту (Рис. 1-2).

Автор принагідно висловлює слова подяки доценту кафедри архівознавства та спеціальних історичних дисциплін

А. Ф. Гуцалу та к. і. н., завідувачу НДЛА В. А. Гуцалу за сприяння в опрацюванні колекції. Також автор щиро вдячний к. і. н., завідувачу археологічного відділу Національного заповідника «Давній Галич» Т. М. Ткачуку за допомогу у написанні статті.

Щодо історіографії дослідження поселення, то автором вже було розглянуто це питання [Левінзон 2018]. Зазначимо на тому, що ця пам'ятка була відкрита 1926 р. художником та краєзнавцем К. І. Кржемінським [Кржемінський 1930]. У свій час її обстежували О. П. Черниш, М. О. Тиханова, М. С. Борковський, В. О. Круц та ін. Надзвичайно важливою подією стала робота Українсько польської трипільської експедиції (під керівництвом к. і. н., н. с. ІА НАНУ О. В. Дяченка), яка вже почалась з проведення геофізичних досліджень та буде продовжена у вигляді повноцінних археологічних розкопок влітку 2019 р., що буде здійснено вперше на цій пам'ятці.

На думку С. М. Рижова, поселення відноситься до ранньої фази петренської групи трипільської культури з «несталим» керамічним комплексом (кінець етапу VI) [Рижов 2003 б, с. 142]. Пізніше Т. М. Ткачук довів, що матеріали з цього поселення мають яскраві риси другої фази мерешовської групи (середина етапу VII) [Ткачук 2015, с. 54], що підтверджується і матеріалами, висвітленими в нашій публікації. Крім того, серед мерешовського комплексу кераміки зустрічаємо імпорти синхронної шипенецької групи, про що йтиметься далі.

Виділяється два типи кераміки: столова та кухонна. Столова кераміка здебільшого теракотового або білого (каолінова глина) кольору (зрідка сірого чи коричневого) високо- та низькотемпературного оксидатійного випалу, глина відмудлена з незначною домішкою дрібнофракційного піску.

Більша частина керамічного комплексу відноситься до етапу VII, зрідка трапляються фрагменти посуду етапу VI (VI-VII?) та VIII, що, ймовірно, випадково потрапили сюди із сусід-

нього поселення на території Старого замку, де було виявлено горизонти відповідних етапів [Овчінніков 2013]. Зокрема, мешканці поселення на Старому замку могли користуватись у свій час значними покладами кременю на Татарисках.

Виділяються наступні типи кераміки за морфологічними типами:

Миски зрізано-конічної форми з прямими (Рис. 1.2) або дещо відхиленими назовні вінцями (Рис. 1.3). Розписані чорним монохромним орнаментом по природньому фону з обидвох сторін. На одній з мисок зображено коло (Рис. 1.2), яке, ймовірно, було частиною «вісімкоподібної схеми». Таке декорування мисок є надзвичайно поширеним для цього етапу і входить до т. зв. загальнотрипільського горизонту [Ткачук 2002, с. 91].

Важливою характеристикою виступає відсутність мисок зрізано-сферичної форми та переважання двостороннього розпису серед всього керамічного комплексу поселення (а не лише цієї вибірки), що є якісним показником змішаних традицій мерешовсько-шипинецької контактної зони [Ткачук, Шевчук 2007, с. 21; Ткачук 2015, с. 54-55]. До уваги слід взяти і той факт, що еволюція мисок на етапі VII йшла від сферичних з двостороннім розписом до конічних з внутрішнім [Ткачук 2002, с. 91]. Таким чином, аналіз всього керамічного комплексу пам'ятки дасть змогу простежити цей перехідний етап та контактні міжгрупові впливи.

Кубки з округлим тулубом, декоровані монохромним чорним або коричневим розписом. Ймовірно, що орнаментальні зони були розділені на метопи (Рис.1. 5, 7-9). Подібне декорування кубків зустрічаємо на поселенні Мошанець [Ткачук, Шевчук 2007, Рис.4] та ін.

Округлотілі посудини та амфори з вираженими лійчастими вінцями, декорованими зовні та зсередини монохромним

чорним або коричневим орнаментом, у вигляді фестонів, а по короткій шийці – стрічками (Рис. 1.15-19). Така орнаментация вінець є типовою для етапу VII, аналогічні приклади було виявлено на поселенні Більче-Золоте Парк II [Ткачук 2013, s. 115, Tabl. 5.4, 7; s. 119, Tabl. 9.2-4, 6, 9-10], Незвисько III [Ткачук 1999, с. 14, Рис. 6-7], Мошанець [Ткачук, Шевчук 2007, Рис. 4, Рис. 6-7] та ін. Тулуб декорований поясом з горизонтальних (?) S подібних дуг (Рис. 2.5), що також є дуже поширеними та типовими для мерешовських пам'яток [Ткачук 2015, с. 54].

Грушоподібні посудини мали опуклі плечики та високе горло з прямими вінцями (Рис. 1.4-6, 20), подібний за формою посуд зустрічаємо на поселенні Незвисько III [Ткачук 1999, с. 15, Рис. 12], Бодаки [Скакун, Старкова 2003, с. 151, Рис. 2.13] та ін. Покришка до них має шоломоподібну форму (розпис не зберігся) (Рис. 1.1).

Фрагмент великої кратероподібної посудини з широко розгорнутими в сторони вінцями (Рис. 1.14), аналогічний артефакт було виявлено на сусідньому і синхронному поселенні Кубачівка [Ткачук 2015, с. 56, Рис. 7.3]. Вінця декоровані з двох сторін монохромним чорним розписом, зовні зображено лінзоподібний діагональний овал, подібний елемент зустрічається на посуді з поселення Мошанець [Ткачук, Шевчук 2007, с. 20, Рис. 6].

Два фрагменти біноклеподібних посудин, серед яких уламок пустотілої округлої частини (розпис не зберігся) та частина центральної підовальної перемички з переходом на центральну частину з монохромним коричневим розписом. Подібне декорування біноклів виявлено на поселенні Флорешти V [Тодорова 1992, с. 67, Рис. 4.6-7], Бодаки [Скакун, Старкова 2003, с. 152, Рис. 3.4-5] та ін.

Типовим видом орнаменту для мерешовської групи є «лицьова урна», яка досить часто зустрічається на уламках стінок посудин (Рис. 1.12-13, Рис. 2.1-2). Серед аналогів слід згадати

поселення Мошанець [Ткачук, Шевчук 2007, Рис. 4], Кудринці [Ткачук 2015, Рис. 4] та ін.

Крім того, виділяється окрема група столового посуду, що, ймовірно, має імпортне походження від племен синхронної I фази шипинецької групи. Найближче відоме поселення якої розташоване неподалік с. Голосків (поруч з Кам'янцем-Подільським). Вона з'являється з півночі на теренах Середнього Дністра дещо пізніше за мерешовську і зникає в кінці етапу СІ [Ткачук 2002].

По-перше, слід згадати про уламок кратера з типовою шипинецькою орнаментальною схемою – хрестоподібною «зіркою» з 4-х лінзоподібних овалів (Рис. 2.17). Аналоги походять з великої кількості поселень Більче-Золоте Парк II [Ткачук 2013, s. 116, Tabl. 6.8-9, 11], Незвисько III [Ткачук 1999, с. 15, Рис. 11], Бодаки [Скакун, Старкова 2003, с. 151, Рис. 2.10], Кудринці [Ткачук 2015, с. 54, Рис. 4.2] та ін.

Також яскравою шипинецькою ознакою є біхромне поєднання чорної та білої фарби, де остання виконує допоміжну функцію [Ткачук, Мельник 2005, с. 23; Ткачук 2015, с. 55]. З таким орнаментом маємо три фрагменти: конічна миска з двостороннім розписом (Рис. 2.16), уламок вінця посудини (кратер ?) (Рис. 2.18) та фрагмент тулуба кубка (Рис. 2.19).

Подібну картину поєднання рис мерешовських та шипинецьких традицій можна спостерігати на поселенні Голосків [Ткачук 2002, с. 98], Кудринці [Ткачук 2015, с. 55], Студениця ур. Ланок [Рижов 2003 а, с. 30] та ін.

Кухонний посуд (Рис. 2.7, 10-15) сірого та коричневого кольору зі значною домішкою жорстви або товченої черепашки Unio. Декорування його різноманітне: відбитки риб'ячої кістки (Рис. 2.12-13), нігтьові защіпи по краю вінця (Рис. 2.11), прокреслений орнамент у вигляді стрічок, трикутників, (Рис. 2.7, 10, 14) вертикальні та наискісні розчоси по вінцях горщиків (Рис. 2.14).

Особливий інтерес становить великий фрагмент кухонного горщика з домішкою товченої черепашки Упіо (Рис. 2.15). Вінця горщика високі, прямі, з плавним переходом на округлі плечики. Декорований по краю вінець т. зв. «гусеничкою», по вінцях – розчосами, а по плечиках – прокресленими фестонами. За класифікацією кухонного посуду С. М. Рижова (розроблена для поселення етапу СІ Тальянки), цей горщик відноситься до типу ІІ, підтипу І, варіанту І [Рижов 2008, с. 137]. Також фрагмент має сліди давнього ремонту – просвердлений з обидвох сторін отвір, діаметром у найширшому місці ~ 1 см. Подібну картину спостерігаємо на зразках трипільського посуду з поселень Бернашівка та Коломийщина, ймовірно, що отвори виконувались за допомогою кістяного або крем'яного свердла. [Гейко 2013, с. 33-36].

Імовірно, що до етапів VI – VI-VII можна віднести фрагмент верхньої частини покритки з дископодібною ручкою (Рис. 2.6). Тісто містить значну домішку товченого шамоту, що не є типовим для середини етапу VII, а є явищем більш архаїчним. Декорована вона чорним монохромним розписом по червоному ангобу, зокрема на ручці зображено хрест, вписаний в коло та оточений крапками. Подібну форму та декор (щоправда без хреста на ручці) було виявлено на покритці з поселення Старі Радуляни II [Рижов 2002, Рис. 21.28]. Зазначимо, що така хрестова композиція є солярним знаком, зображення ж цього символу на ручках покриток може означати ідею «верха-центру» в уявленнях носіїв трипільської культури [Ткачук 1989, с. 48-49]. Зображення хреста у трипільській традиції досить часто зустрічається на шоломоподібних покритках з пізніших поселень Яблони 20 [Попов 1973, с. 84, Рис. 4.8], Незвисько III [Ткачук 1999, с. 15, Рис. 10] та ін.

До етапу СII, на нашу думку, слід віднести два керамічні фрагменти. По перше, уламок стінки столової посудини з

великою ручкою провушиною (тісто з вкрапленнями крупної жорстви), декорований монохромним чорним розписом по червоному ангобу, у вигляді вертикальних стрічок (Рис. 2.9). По-друге, це фрагмент зрізано-конічної миски з двостороннім хаотичним лінійним розписом (розпис зовні сильно пошкоджений) червоною фарбою та заглибленим орнаментом по краю вінця. Тісто також з вкрапленнями крупної жорстви (Рис. 2.20).

Керамічні комплекси поселень трипільської культури етапу VII у своїй більшості не достатньо опубліковані, що значно сповільнює вивчення цього періоду в історії племен культури Трипілля-Кукутень. Описана у статті колекція є лише частиною значного матеріального комплексу з багат шарового поселення Татариски (Смотрич-І). Зокрема неопублікованими залишаються збори М. Б. Петрова (1979–1980), П. О. Нечитайла (1990-ті), П. А. Болтанюка та І. О. Старенького (2009–2011), фондова колекція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (1940–1960-ті рр.).

На основі проведеного аналізу керамічних виробів зі зборів І. С. Винокура, можемо зробити наступні висновки. По-перше, орнаментальні схеми та морфологія посуду дають нам змогу говорити про наявність активних взаємовпливів між представниками II фази мерешовської та I фази шипецької локальних груп середини етапу VII (бл. 3900 до н. е.). По-друге, початок повноцінних археологічних розкопок та загальне вивчення всього матеріального комплексу дозволять більш чітко простежити міжгрупові контакти та особливості керамічного виробництва на поселенні, що стане значним внеском у вивчення трипільських пам'яток цього часу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гейко, А. 2013. Ремонт глиняного посуду: історія, традиції, звичаї. Полтава: ТОВ «АСМІ».
2. Гуцал, В. А. 2019. Професор І. Винокур у науково-освітньому і громадському житті України (1948–2006 рр.) Дисертація к. і. н. К ПНУ ім. І. Огієнка.
3. Кржемінський, К. 1930. Пам'ятки трипільської культури біля м. Кам'янець Подільського. В: Хроніка археології та мистецтва. Ч. I. Київ: ВУАН, с. 68.
4. Левінзон, Є. Ю. 2018. Багатошарове поселення Смотрич I Татариски. В: Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції «Історико-культурна спадщина: європейський вимір». Львів: Інтерпрінт, с. 82-88.
5. Овчінніков, Е., Виноградська, Л., Болтанюк, П. 2013. Кераміка Кукутень-Трипілля з території Старого замку (Північний бастион), м. Кам'янець-Подільський. В: Збірник мат-лів III Всеукраїнської науково практичної конференції «Археологія і Фортифікація України». Кам'янець Подільський: «Медобори-2006», с. 10-16.
6. Попов, С. И. 1973. Археологические памятники окрестностей с. Яблona Глодянского района МССР. В: Археологические исследования в Молдове в 1970–1971 гг. Кишинев: «Штиинца», с. 79-90.
7. Рижов, С. М. 2002. Гончарство племен трипільської культури. В: Давня кераміка України. Ч. I. Київ: ІА НАНУ, с. 5-25.
8. Рижов, С. М. 2003 а. Місце пам'яток раковецького варіанта у розвитку середнього етапу трипільської культури. В: Мат-ли Міжнародної археологічної конференції «Галич в доісторії і середньовіччі». Галич, с. 29-33.
9. Рижов, С. М. 2003 б. Трипільські пам'ятки петренської локальної групи Поділля. В: Мат-ли Міжнародної конференції «Трипільські поселення гіганти». Київ, с. 140-145.

10. Рыжов, С. 2008. Кухонная керамика трипольского поселения у с. Тальянки. В: Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки. Киев, с. 132-151.

11. Скакун, Н. Н., Старкова, Е. Г. 2003. Особенности керамического комплекса трипольского поселения Бодаки. В: Матри Міжнародної конференції «Трипільські поселення-гіганти». Київ, с. 148-160.

12. Ткачук, Т. 1989. Крест в росписи культуры Триполье-Кукутени этапов СІ – СІІ. В: Тезисы научно-практической конференции «Духовная культура древнего населения Украины». Киев, с. 48-50.

13. Ткачук, Т. 1999. Керамічний комплекс з Незвиська ІІІ і його значення для генезису трипільської культури на території Галичини, Буковини і Поділля. В: Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. ІІ. Івано Франківськ: «Плай», с. 11-17.

14. Ткачук, Т. 2002. Фази розвитку і відносна хронологія шипинецької групи археологічних пам'яток. В: Записки НТШ. Т. 244. Львів, с. 89-114.

15. Ткачук, Т. 2015. Контактна зона локальних груп трипільської культури етапів ВІІ і СІ на Поділлі. В: Збірник мат-лів V Всеукраїнської науково практичної конференції «Археологія і Фортифікація України». Кам'янець Подільський, с. 52-145.

16. Ткачук, Т., Мельник, Я. 2005. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). Ч. ІІ. Вінниця: «Нова книга».

17. Ткачук, Т., Шевчук, Б. 2007. Трипільське поселення Мопанець і деякі проблеми етапу ВІІ. В: Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. 10, с. 14-40.

18. Тодорова, Т. Д. 1992. Результаты исследований на поселении Флорешты V. В: Археологические исследования в Молдове в 1986 г. Кишинев: «Штиинца», с. 58-72.

19. Tkachuk, T. 2013. Ceramika malowana. W: S. Kadrow (red.)
 Bilcze Złote materiały kultury trypolskiej ze stanowisk Werteba i
 Ogród. Krakow: Ekodruk, s. 29-46.

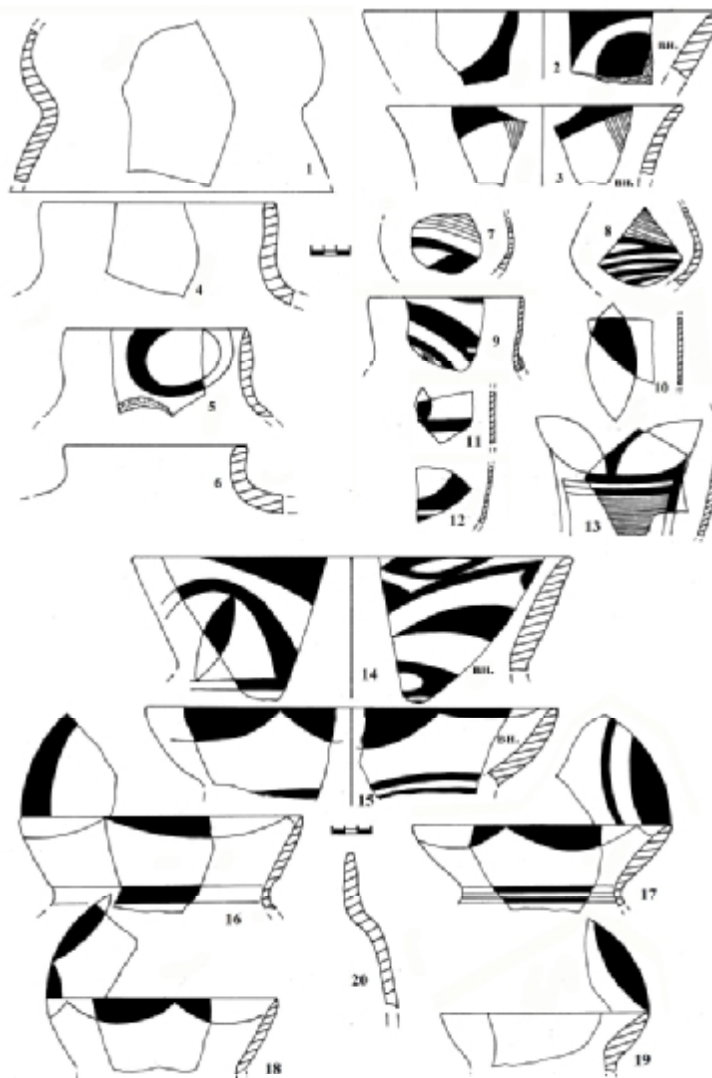

Рис. 1. Керамічні вироби з поселення Татариски

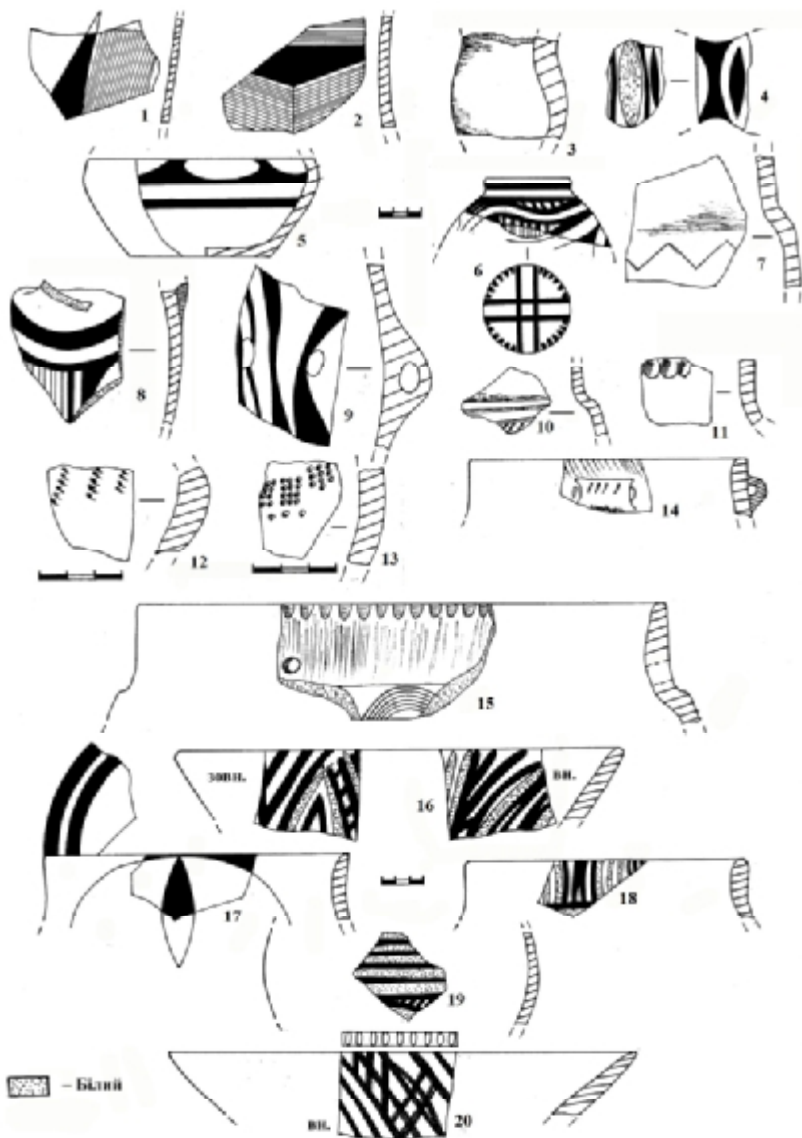

Рис. 2. Керамічні вироби з поселення Татарски

Мізинчук М. Є.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

БОРЩІВЩИНА СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Борщівщина належить до лісостепової зони, місцевість відрізняється розчленованим рельєфом, значною глибиною ерозійного врізу річок, каньйоноподібними річковими долинами зі стрімкими схилами та вузькими руслами. Спочатку археологією серйозно ніхто не займався, а лиш скарбошукачі які бажали наживи. Першим хто почав наукові дослідження був А. Кіркор польський археолог. Також вагомий вклад в археологію Борщівщини внесла О. Ганіна, Т. Сулімірський та інші. Найбільш визначні пам'ятка скіфського часу на Борщівщині це Михалківські скарби, поселення скіфського часу поблизу с. Іване-Пусте і Залісся.

Ключові слова: археологія, Борщівщина, розкопки.

Борщівщина належить до лісостепової зони, місцевість відрізняється розчленованим рельєфом, значною глибиною ерозійного врізу річок, каньйоноподібними річковими долинами зі стрімкими схилами та вузькими руслами. Розвиток археології на Борщівщині почався зі знахідкою Збручанського ідола. Спочатку археологією серйозно ніхто не займався, а лише скарбошукачі, які бажали наживи. Першим хто почав наукові дослідження був А. Кіркор – польський археолог. Також вагомий внесок в археологію Борщівщини внесла О. Ганіна, Т. Сулімірський та інші.

Найбільш визначні пам'ятки скіфського часу на Борщівщині – це Михалківські скарби та поселення скіфського часу поблизу с. Іване-Пусте і с. Залісся.

6 липня 1878 року мешканці села Михалків Борщівського повіту на Тернопільщині знайшли на березі Дністрової кручі

дивовижної краси золотий скарб. Ті події з розповідей свідків описав австрійський археолог Кароль Гадачек, який в 1900-их роках побував у Михалкові.

Ось як вони розгорталися. Вранці над Михалковим пройшла сильна буря. Пополудні небо розпогодилося. Двоє дівчат помітили на дорозі вимулену дощем калюжу, на дні і по боках якої щось яскраво світилося. Зрадивши, що натрапили на щось незвичайне, дівчата збігли згори до мами з вісткою про цю знахідку. Зацікавлена мати побігла з ними до місця і, побачивши багато металевих предметів, почала випорпувати їх з глини і збирати до подолу.

Вона сподівалася, що ці блискучі бляшки і дроти можна буде вигідно продати власникові магазину в сусідньому селі Ущці. Але він пообіцяв дати за предмети лише 50 центів і то наступної весни. Вдова була переконана, що скарб вартує більше грошей, тому відмовилась. Та лишень вона повернулася додому, як почалося справжнє розслідування.

Оскільки скарб було знайдено на гмінній – державній землі, то справою зайнявся вїйт, секретар гміни і ксьондз з сусіднього села Філіпковичі. Вони зрозуміли, що скарб може бути дуже цінний, і подалися з ним до Борщова. Тільки тут за допомогою ювеліра, вони дізнались, що речі зроблені з дорогоцінного металу.

Власник млина в Борщеві тут же виїхав до Львова і звернувся за порадою до кустоша Музею Дідушицьких. Той одразу виявив бажання придбати скарб для Музею. Оформив у намісництві документи, щоб борщівське староство не дало скарбу потрапити в інші руки, і виїхав до Михалкова. Він закупив багато золотих предметів від селян.

За двадцять років, під час ремонту тієї ж дороги, під час земляних робіт натрапили на кілька золотих намистин. Селяни логічно припустили, що ті намистини були вимиті з якоїсь

великої купи золота. Після полагодження формальностей з війтом вони дістали дозвіл копати на гмінній землі і 19 травня почали розкопки 27 метрів нижче від місця знахідки першого скарбу. Спершу натрапили на золоті предмети, що лежали в купці на глибині 40–50 см.

Музей Дідушицьких викупив золоту діадему у вигляді прямокутної смуги (довжиною 67 см шириною 5 см) з фігурним орнаментом (3,5 см висотою) і 39 золотих сферичних намистин, дві фібули-застібки у вигляді вовка з хижо роззявленою пащею – та у вигляді граціозної лані з повернутою назад головою. Вага офіційно придбаних скарбів становила 7,5 кг золота.

До 1939 року Михалківські скарби як власність Музею Дідушицьких зберігалися в одному з львівських банків. Вже в перших публікаціях про Михалківський скарб висловлювалась думка, що частина з цих речей входила до парадної кінської упряжі, а частина – до предметів культу. До першої з них відносили вигнуті круглі і чотирипелюсткові золоті бляхи-фалари, які на зворотному боці мали по 2–3 масивні петлі (зверху, зліва і справа). Петлі служили для прикріплення блях до ременів кінської упряжі. Фалари поміщали на нагрудні і бокові ремені упряжі коней найбільш багаті і впливові особи того часу: воєначальники, вожді та жерці. Друга частина речей зі скарбу могла використовуватись під час культових церемоній. Свідченням цього є зображення бичачих рогів і солярних (солярних) знаків на діадемах.

Серед знайдених речей були й руків'я кинджалів, чаші, чотири злитки і понад дві тисячі намистин. Нагромадження в одному місці таких величезних багатств могло бути наслідком вдалого військового походу або ж виконувало роль «золотого запасу» – казни місцевих племен. Хто і з яких причин закопав у берег Дністрової кручі ці скарби, напевне, ще довший час залишиться нез'ясованим.

Донедавна Михалківські скарби пов'язували з культурою племен типу Гава-Голігради, яка наприкінці XII – до початку VII ст. до н. е. займала землі теперішньої Трансільванії, Східної Словаччини і придністровських районів Заходу України. Підставою для того послужили близькі аналогії до окремих михалківських блях і підвісок серед золотих виробів скарбу з Фокору, який синхронізується з пізніми пам'ятками культури Гава-Голігради. Проте в Михалківському скарбі були і пізніші за часом виготовлення виробу (за якими і визначається кінцева дата будь-якого скарбу), зокрема дуговидні застібки з трапецієвидним приймачем, а також зображення голівок драконів у вигляді тетраскела на зооморфних фібулах, які у культурі Гава-Голігради невідомі, зате відомі у культурах наступного періоду, коли викристалізувалася культура племен, які у Геродота названі агафірсами.

Агафірси – єдине з племен, якого остерігались скіфи. Більшість з них сходилася в думці, що звичаї агафірсів дуже подібні до звичаїв фракійців. Ця подібність виявилась, наприклад, у спільності жінок, татуюванні тіла, а також звичаї фарбувати волосся у синій колір, що, на думку В. Томашека, було можливим лише у тому випадку, якщо агафірси були світловолосі. [Бандрівський, Крушельницька 2012].

Цікавими виявилися розкопки О. Ганіної поселення в с. Іване-Пусте у 1958–1959 рр. Село Іване-Пусте знаходиться на лівому березі Дністра. Це поселення було відкрите Т. Сулімірським в 1935 р. Поселення знаходилось в центрі сучасного села, вся його площа забудована та використовується під сади та городи.

Перший розкоп був закладений на схилі правого берега долини. Після зняття шару 0,2–0,25 м. було виявлено завал обсіпані глиняної обмазки з відбитками лози та стовпів які лежали шаром 15–20 см. Завал являв собою залишки стін наземної глинобитної каркасної споруди знищеної пожежею. Після

розчистки завалу виявили контури житла діаметром 6,3х4,1 м. Знайдені уламки ліпного посуду, уламки залізних вудил, бронзовий браслет, кістяні псалії, уламки зернотерки та кам'яне точило. За східною стіною житла знайдено бронзовий наконечник стріли. У цьому ж розкопі виявлено господарську яму діаметром 1м. Другий розкоп був закладений на великому зольнику який має форму зрізаного конуса, його діаметр 3б м. висота 3 м. Знахідки представляють собою ліпний та гончарний посуд, покришки, черпаки, іонійська амфора, кістяні різьблені шпильки, кістяні голки, бронзові шпильки. Матеріали зібрані на поселені в с. Іване-Пусте значно доповнюють наші знання про життя, побут та культуру населення Борщівщини в скіфський період [Ганіна 1965].

Цікавою виявилась знахідка поблизу села Залісся. Перший розкоп був закладений на високому пагорбі. Знайдені уламки ліпного посуду, кістяні псалії, уламки зернотерки та кам'яне точило, корчаги, фрагменти серпа, залізні різці, бронзові вістря стріл, прясельця, уламки залізних вудил, бронзовий браслет, кістяні псалії. Загалом археологічний матеріал з Іване-Пусте та Залісся дуже схожий та вказує на культурну схожість між цими поселеннями [Ганіна 1984].

Отже, старожитності скіфського часу на території Борщівщини виявились доволі цікавими не лише для археологічної науки цього регіону, але й для всієї України в цілому.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бандрівський, М., Крушельницька, Л. 2012. Михалківські скарби та їх доля. Львів: Ліга-прес.
2. Ганіна, О. Д. 1965. Поселення скіфського часу у с. Іване-Пусте. Археологія, 19, с. 106-117.
3. Ганіна, О. Д. 1984. Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся Археологія, с. 68-79.

Сльозкін М. О.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

**СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ЗНАРЯДДЯ ТА ПРЕДМЕТИ
ЗАГАЛЬНОГО ВЖИТКУ З ГОРОДИЩА-ІЗЯСЛАВЛЯ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
1957–1964 РР.)**

У статті охарактеризовано знаряддя праці та предмети загального вжитку, що були виявлені в ході археологічних досліджень, які проводились експедицією під керівництвом М. К. Каргера на давньоруському городищі, що згодом стали ототожнювати з літописним містом Ізяславлем.

Ключові слова: *Ізяславль, археологічні дослідження, давньоруське городище, знаряддя праці, чоловічий кафтан.*

На сучасному етапі розвитку археологічної науки є багато дискусійних питань. Вже декілька десятиліть продовжуються суперечки стосовно питання щодо локалізації міста Ізяслава (сьогодні – районного центру Хмельницької області) в давньоруські часи. Найбільш обґрунтованою є гіпотеза, що місто було локалізовано поблизу сучасного села Городище Шепетівського району. Тому, сьогодні актуальним є охарактеризувати матеріали з досліджень поселення, адже це, хоч і не допоможе нам дати повну та чітку відповідь на поставлене питання, але наблизить до вирішення проблеми.

Чи не найбільшу кількість артефактів, виявлених у ході археологічних досліджень становлять колекції залізних виробів, які представлені всіма видами ковальської продукції, що зустрічається у давньоруських міських шарах. Загальна кількість виробів перевищує чотири тисячі. Усі категорії речей представлені численними стійкими серіями. На різних ділянках городища траплялись шматки криці, шлаки, заготовки–напівфабрикати, ковальські та слюсарні інструменти

(молоти, кліщі, пробійники, напильники). Незважаючи на те, що розкопками не було виявлено такого комплексу знахідок який можна було б назвати ремісничою майстернею, у місті, беззаперечно, працювали ковалі. Ймовірно, майстерні були винесені з укріпленої зони та розміщувались на посаді [Вознесенская Г. А. 1990, с. 84 – 88].

Потужність культурного шару городища сягає більш ніж 1.5 м глибини. На глибині 0,6 – 0,8 м залягає шар пожежі, який містить залишки житлових та господарських споруд. Очевидно, це були наземні дерев'яні споруди. Єдиною добре фіксованою ознакою житлових приміщень є залишки глинобитних печей із заваленим зводом, від якого зазвичай зберігається лише нижня частина, а також – обпалені куски глиняної обмазки з відбитками дерев'яних конструкцій. Можна припустити, що ретельна фіксація предметів домашнього вжитку навколо печей і кісток під стінами цих споруд в майбутньому якимось чином дозволить деякою мірою встановити планування поселення [Пескова А. А. 1981, с.66 – 69].

Саме всередині і навколо житлових та господарських будівель концентруються завали обгорілого зерна, жорна і знаряддя хліборобської праці, а також різноманітний побутовий інвентар. Дослідники також виявили численну кількість предметів, якими обладнувалися житлові приміщення, серед них – замки, ключі, дверні накладки, скоби, петлі, кераміка, сільськогосподарський реманент (кресала, наральники, серпи, коси, залізні оковки лопат тощо). Можна припустити, що саме на цій підставі М.К. Каргер зробив висновок, що основне населення як дитинця, так і посада городища займалося сільським господарством [Пескова А. А. 1981, с.66 – 69].

Як зазначалося М.К. Каргером, за всі роки розкопок не було виявлено чітких ознак, котрі свідчили б про наявність комплексу ремісничої майстерні. Проте, на різних ділянках городища

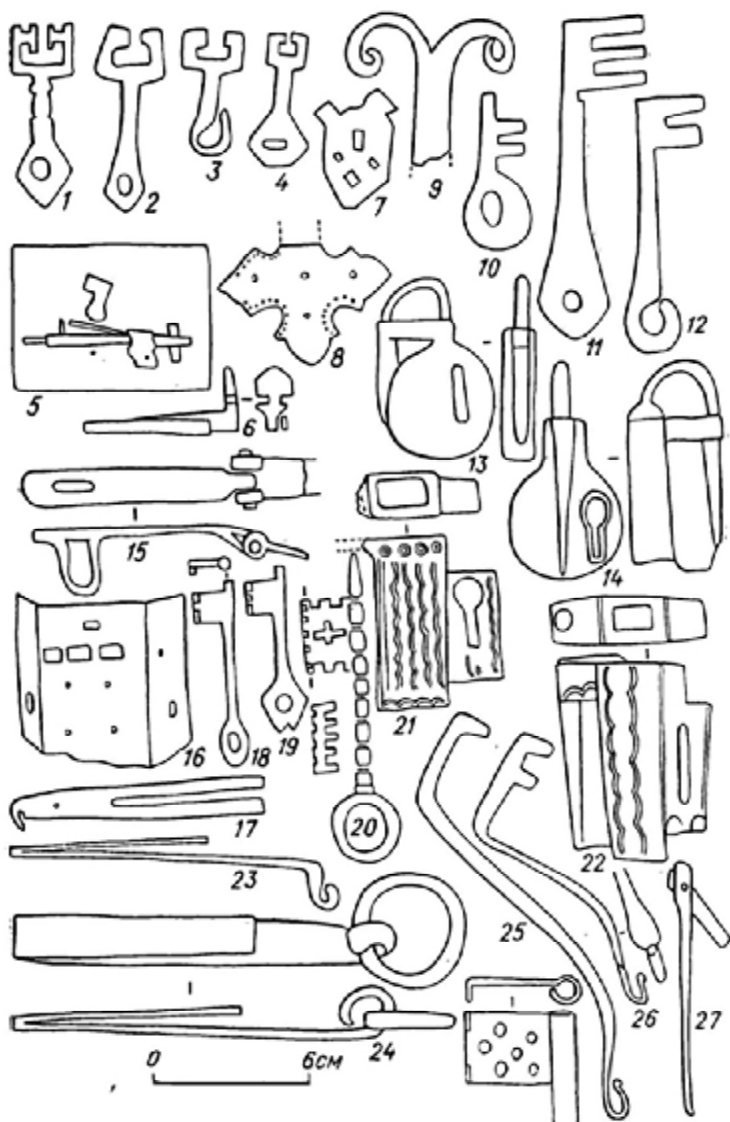

Рис. 1. Замки з розкопок Ізяславля. (За Овсянніковим О. В.)

знайдено багато знарядь виробництва, серед яких – сокири, тесла, долота, зубила, молотки, пробійники, шила, напилки, шарнірні ножиці, шлаки, ливарні формочки, тиглі для плавки срібла, матриці для тиснення срібних колтів, що на нашу думку, все ж таки є беззаперечною ознакою діяльності ремісників на поселені. Зокрема, наявність матриць, «різців» та тиглів наводить нас на думку про функціонування на території городища як мінімум однієї ювелірної майстерні [Пескова А. А. 1981, с.66 – 69].

Найбільшою групою замкових конструкцій є навісні замки, представлені так званими циліндричними чи трубчатими замками. Серед навісних замків можна виділити двоциліндрові (корпус складається з великого циліндра, в який входить один кінець замкової дужки з пружинами, замикаючого пристрою та малого циліндру, в який входить інший кінець дужки) та одноциліндрові замки (Рис. 1). Замки цього виду представлені чотирма типами [Овсянников О. В., Пескова А. А. 1982, с.93–97].

Також великого розповсюдження набули так звані «путні замки». Путний замок не має замкової дужки – її функцію виконує скоба – пута, на кінці якої є отвори, що відповідають розміщенню замкових пружин. Замок закритий, коли крізь пази на кінці скоби – пута – і скрізь пази в горловині замка в циліндр вставлені пружини, змонтовані на круглій пластині. Інші елементи конструкції путного замка повністю аналогічні замкам з двома циліндрами. Серед путних замків можна виділити три типи [Овсянников О. В. 1971, с. 258].

Також у ході досліджень було виявлено десять цільнометалевих врізних замків, а також їх деталі – накладні петлі, диковини, накладки. Також слід звернути увагу на знахідки фрагментів семи дверних замків. Це комбіновані замки з залізним корпусом. Регель являє собою дерев'яний брусок, на який набивалась залізна пружина. [Овсянников О. В. 1971, с. 258]

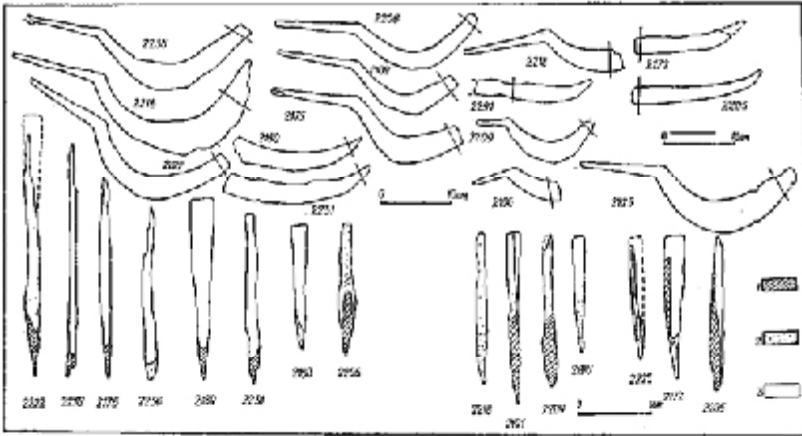

Рис. 2. Клинки серпів з розкопок Ізяславля.

Умовні позначення: 1 – термооброблена сталь; 2 – відпалена сталь; 3 – залізо

Характеризуючи ковальські вироби дослідники виокремили дві групи матеріалів. До першої групи увійшли два типи жнивварських знарядь, що побутували у південних районах Русі XII–XIII ст. Це – серпи із незначною кривизною клинка, що зумовлювала широкий кут захвату як твердого так і м'якого стебла, та серпи із яскраво вираженим вигином клинка (Рис 2). Щодо виявлених господарських кіс, то під час проведень лабораторних досліджень науковими співробітниками Інституту історії та матеріальної культури СРСР клинки кіс було класифіковано за наступною схемою: суцільнозалізні клинки (19 екземплярів, котрі викувані повністю з кричного заліза, часто з підвищеним вмістом шлакових включень, інколи зі слідами слабого науглецювання), суцільносталеві клинки (12 екземплярів, які викувані повністю із сталі. У більшості випадків сталь сирцева, м'яка), цементовані клинки (2 екземпляри, леза яких піддавалися хіміко–термічній обробці – цементації (науглецюванню) для отримання сталевого гострого ребра), клинки з наварним лезом (29 екземплярів, котрі мали

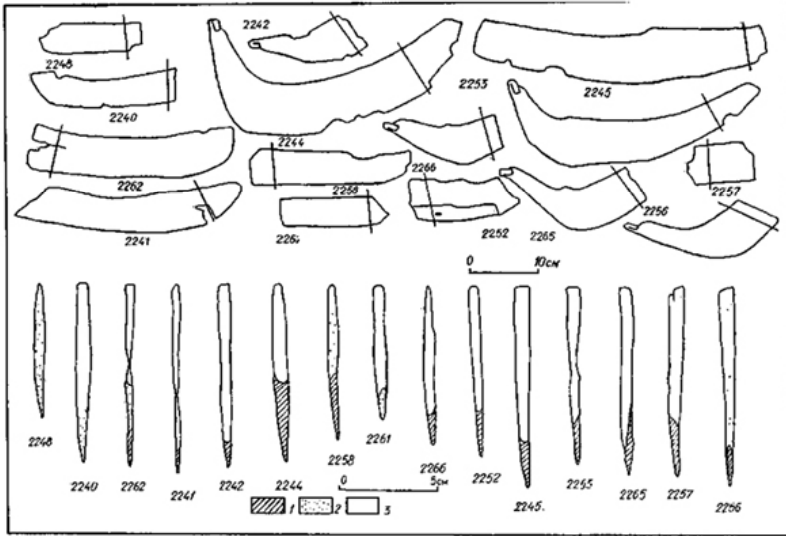

Рис. 3. Технологічні схеми кіс з цементованим клинком і наварним сталевим лезом. Умовні позначення: 1 – термооброблена сталь; 2 – відпалена сталь; 3 – залізо

наварне сталеве лезо, що демонструє високу якість конструкційної зварки заліза зі сталлю. Як правило, при мікроскопічному дослідженні спостерігаються якісні зварні шви, які можна простежити у вигляді тонкої білої смужки) [Вознесенская Г. О. 1989, с. 84 – 85].

Отже, у дослідженій групі кіс (Рис. 3) суцільнозалізні клинки складають близько 30%, суцільносталеві – 19%, цементовані – 5%, а з наварним сталевим лезом – 46%. Серед досліджених серпів простежено співвідношення технологічних схем виготовлення: суцільнозалізних клинків – 47%, суцільносталевих – 32%, цементованих – 6%, з наваркою сталевого леза – 11%, двошарових – 4%.

Дослідники виявили, що найпростіші технологічні рішення (кування суцільнозалізних і суцільносталевих знарядь) характерні для серпів. Наварка сталевих лез вживалась пере-

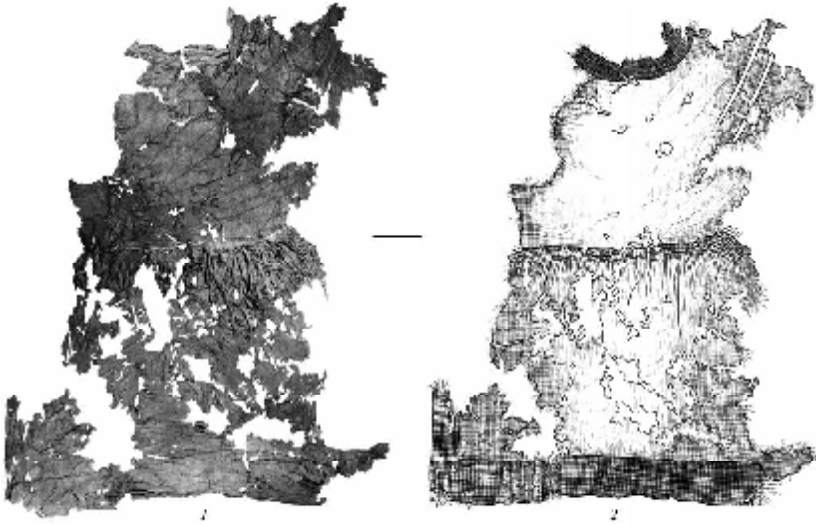

Рис 4. Плаття з Ізяславля. 1 – фотографія (фотоархів ІМК РАН); 2 –прорисовка (по: Сабурова, 1997)

важно при виготовленні кіс: 46% клинків мають наварні леза проти 11% у серпів. Технологічну характеристику серпів і кіс, а також відсоткове співвідношення використовуваних технологічних схем можна вважати достовірними, оскільки вибірка була досить репрезентативною, і було досліджено приблизно кожне третє знаряддя праці. [Вознесенская Г. А. 1989, с. 42 – 43]

Скляні браслети Ізяславля заслуговують найбільшої уваги, адже якраз завдяки їх великій кількості тут найбільше виражені всі характерні особливості давньоруських скляних браслетів. Також відкритим залишається питання локалізації виробництва браслетів, виявлених на території городища [Щапова Ю. Л. 1974, с. 85–87].

Кручені браслети складають 52.5%, гладкі – 40%, плоско-вишуклі – 4.5%, рубчаті – 1.5%, виті – 1.4%, трикутні – 1%. Набір форм браслетів повторює тільки Київський, абсолютно нічим від нього не відрізняючись. Але, якщо для характеристики київських браслетів в науковому обігу зустрічаємо ком-

плекс матеріалів сукупністю в 900 екземплярів, то в Ізяславлі браслетів в 10 разів більше. Якщо всі числові показники для браслетів Києва схильні до змін в певних межах, то зміни характеристик браслетів Ізяславля практично зведені до нуля [Щапова Ю. Л. 1974., с. 85–87]

Співвідношення браслетів різних форм, відоме нам для інших міст, які видаються ближчими до київських, з великою вірогідністю, було приблизно таким як в Ізяславлі. Кольорова гамма ізяславльських браслетів ближче всього співвідноситься з київським типом, порівняно з яким в Ізяславлі трішки менше синіх та фіолетових браслетів і трохи більше коричневих. Відносно менше число таких браслетів ми спостерігаємо майже в всіх містах Давньої Русі. Тут слід зазначити, що особливості кольорової гамми браслетів виявились постійними для цілих областей, як і тенденції до їх створення [Щапова Ю. Л. 1974, с. 85 – 87].

Також маловідомою є сукня, виявлена в ході розкопок (Рис. 4) та була введена в науковий обіг М.А. Сабуровою в 1997 р. Зі слів дослідниці, сукня була зшита з декількох видів вовняної тканин. Воріт обшитий облямівкою з більш щільної тканини. Облямівка складена вдвічі і прошита горизонтальними стібками. Розріз, розташований зліва від ворота, переходить в шов на плечі. За талії до верху ліфа пришита спідниця. Вона зібрана в найменшу збірку, для чого прошита зверху чотирма паралельними швами. На шов, що з'єднує ліф із спідницею, золототканими нитками нашита стрічка, обрамлена з двох сторін шовковою ниткою, скрученої в вигляді мотузочки. Рукав був пришитий нижче плеча, де нашита смуга тканини шириною 5 см. Ця деталь пришита поперек рукава найдрібніших швом – «вперед голкою», а потім зворотним швом, простір між стібками заповне – але так точно, що створюється враження машинного шва . Про довжині плаття судити важко. Лише наукова реставрація може дати повне

уявлення не тільки про технології виробу, а й про його форму й розмір. Якщо пропорції зібраного сукні в основному правильні, то довжина його доходить до колін [Сабурова М. А. 1997].

Отже, як ми бачимо матеріали з розкопок городища–Ізяславля дають повне право сьогодні ототожнювати цю пам'ятку з давньоруським містом, ймовірно з Ізяславлем, хоча, ця версія потребує детальнішого обґрунтування. Проте, на сучасному етапі, ми з впевненістю можемо відкидати версії дослідників, що називають городище форпостом чи стоянкою.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вознесенская Г. А. 1990. Технология производства древнерусских ножей в первой половине XIII в. В: Проблемы археологии Южной Руси. Киев, С. 84–88.

2. Вознесенская Г. А. 1989. Технология производства ножей в древнерусском Изяславле. В: Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX республ. конф. Одеса, Київ, С. 42–43.

3. Вознесенская Г. О. 1989. Технология виробництва жниварських знарядь праці із стародавнього Изяславля. В: Археологія, № 3. Київ. С. 95–105.

4. Миролубов М. А. 1983. Древнерусский город Изяславль. В: Каталог выставки. Государственного Эрмитажа, Ленинград, 1983.

5. Овсянников О. В., Пескова А. А. 1982. Замки и ключи из раскопок Изяславля. В: КСИА, Вып. 171. Москва, С. 93–99.

6. Овсянников О. В. 1971. О замках «болгарского» типа. В: СА, №1, Москва, С. 258–260.

7. Пескова А. А. 1981. Древний Изяславль. В: КСИА, Вып. 164. Москва, С. 66–73.

8. Сабурова М. А. 1997. Реконструкция древнерусской одежды В: Древняя Русь. Быт и культура. Москва.

9. Шапова Ю. Л. 1974. Стекланные браслеты Изяславля. В: Культура средневековой Руси. Ленинград. С. 85-87.

Слободюк І.В.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

**ДО ПРОБЛЕМИ ЗАСЕЛЕННЯ НАЙДАВНІШИМИ
ЛЮДЬМИ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (ДОБА РАНЬОГО
ПАЛЕОЛІТУ)**

У статті розглядається комплекс дискусійних проблем у науці щодо першопочатків заселення території України еволюціонізуючими первісними людьми від 1 млн. до 40-30 тис. років тому, здійснюються припущення, як вони виглядали, до якого виду архантропів їх потрібно віднести, наводяться порівняння з існуючими гілками антропогенезу на теренах Африки, Азії та Європи.

Ключові слова: міграція, архантропи, розселення, стоянки

Однією з найбільш актуальних проблем первісної (дописемної) історії та археології України є з'ясування початків заселення її території найдавнішими людьми за доби раннього палеоліту. І хоча науковий матеріал з даної проблематики й на сьогодні ще залишається обмеженим, насамперед, це мала кількість виявлених археологічних пам'яток, відсутність кісткових решток найдавнішої людини, однак наявні дані все ж таки дають змогу простежити час появи, міграційні шляхи й розселення найдавніших людей на території України, їх ймовірний фізіологічний тип, у чому ми і вбачаємо актуальність обраної теми.

Отже, історія наукових пошуків найдавніших слідів перебування на теренах України первісних людських колективів

сягає другої половини XIX ст., тобто часу, коли зароджувалися археологія, антропологія і первісна історія як об'єкт наукових досліджень. За цей час й до сьогодні було накопичено достатньо великий науковий матеріал, котрий розкривав різні аспекти життєдіяльності людства і різні історичні епохи, в археологічній періодизації було виділено палеоліт, який згодом було розчленовано на декілька етапів – ранній, середній і пізній, з відповідною для кожного періоду археологічною культурою. Розпочалися пошуки найдавніших витоків людства і почали формуватися перші реконструкції розселення людства по всій території земної кулі, включаючи Східну Європу. Однак, що стосується території України, то тривалий час вважалося, що людина тут з'явилася відносно пізно, не раніше часів середнього палеоліту. Дійсно, археологічний матеріал не давав змоги аж до кінця 40-х рр. XX ст. спростувати цю думку, а поодинокі знахідки, що походили з різних місцезнаходжень України як-то ашельське рубило з Амвросіївки швидше носили просто інформаційний характер про наявність знахідки, яку можна співвіднести з ашельським часом без можливості їх чіткого датування.

Однак, археологічні дослідження, що розпочалися С.М. Бібіковим та П.Й. Борисковським у Середньому Подністрів'ї (Лука Врублівецька) дали археологічний матеріал, який можна було віднести до часів раннього палеоліту (ашельської культури) та знайти йому аналогію [Борисковський 1947]. Однак, найбільш знаковим для розв'язання проблеми початків заселення найдавнішими людьми території України є відкриття у 1974 р. однієї із найдавніших ранньопалеолітичних стоянок України, що розташовувалося на лівому березі р.Тиса, поблизу смт. Королево, котра досліджувалася у 1974-1992 рр., наслідком якої стала публікація В.М. Гладиліним двох монографій, у яких він здійснив перші реконструкції проблем проникнення

найдавніших первісних людських колективів на терени Центральної і Східної Європи [Гладилін 1976; Гладилін, Ситлівий 1990], які й сьогодні ще залишаються актуальними.

На сучасному етапі проблемами заселення України найдавнішими людьми території України активно займаються В.М. Степанчук [Степанчук 2006; Степанчук 2010; Степанчук 2012], С.М. Рижов [Рижов 2014], Ж.М. Матвіїшина [Матвіїшина 2017], С.П. Кармазиненко [Кармазиненко 2014], У їхньому науковому доробку здійснено реконструкції палеоландшафту, палеогеографічних передумов та чинників змін умов проживання людини на території України, зроблено спроби розкрити антропологічний тип носіїв ашельської культури, підсумовано результати археологічних досліджень таких ранньопалеолітичних пам'яток як Меджибіж, Маслово, Великий Шолес, Вертеп тощо. Водночас, ці реконструкції, як і археологічні дослідження наведених ранньопалеолітичних пам'яток, навряд чи можна вважати остаточно завершеними як в археологічному, так і в природничому плані, вони, за висловом В.М. Степанчука безпосередньо стосуються найбільш дискусійних, ключових проблем палеоліту в країні і подальше їх вивчення дасть багато нового для реконструкцій найдавніших етапів її історії [Степанчук 2012, с.35].

Проблему заселення території України в часи раннього палеоліту можна умовно розділити на декілька складових: антропологічний тип найдавніших людей та час й головні міграційні маршрути архантропів, які також можна розглядати як взаємопов'язані.

Насамперед, зазначимо, що доба палеоліту є доволі великим історичним проміжком часу, який охоплює час від 2 млн. років до 40-30 тис. років тому. При цьому верхня межа, яку ми оцінюємо в 2 млн. років, є відносною, котру з огляду на виявлені кам'яні індустрії (олдувайська або олдованська культура)

можна сміливо поглибити майже до 3 млн. років. Відповідно до вигляду кам'яних індустрій та основних представників людства, які існували в той час, палеоліт можна розділити на три періоди: – ранній (нижній палеоліт) з хронологією від 2,7 млн. до 300 тис. років, середній – 300-40/30 тис. років тому та пізній (верхній) – 40/30 – 12 тис. років тому. В межах раннього (нижнього) палеоліту виділяють олдувайську або олдованську з датуванням 2,7-1,7 млн. років тому та ашельську археологічну культуру з датуванням 1,7 млн. – 300 тис. років тому. Відповідний розподіл на низку археологічних культур та локальних варіантів існує й для наступних періодів палеоліту – середнього (добы мустьєр) і пізнього палеоліту, однак зупинятися на них ми не будемо, оскільки вони не є об'єктом нашого дослідження. Лише наголосимо, що запропонована хронологія для доби раннього палеоліту є відносною та в переважній більшості регіональною і може коливатися як у більшу так і у меншу сторони. Так, найдавнішими датами в Україні слід вважати час біля 1 млн. років тому, оскільки саме цим часом й датується одна із найдавніших пам'яток на території України, що підтверджена у стратиграфічному плані Королеве у Закарпатті [Степанчук 2006, с.18]. Поруч з Королевською стоянкою, на сьогодні до найдавніших пам'яток на теренах України також слід віднести нижньопалеолітичні стоянки Меджибіж (Хмельницька область) та Великий Шолес (Закарпаття).

Отже, першою проблемою у питання заселення території України найдавнішими людьми є визначення антропологічного типу найдавніших гомінід, котрі проникали на терени України. Це зумовлено тим, що на сьогодні кісткових решток цих ранніх людей, які б відповідали періоду раннього (нижнього) палеоліту в Україні ще не виявлено. Водночас, їхнє перебування з датуванням близько 1 млн. років тому не викликає сумнівів, оскільки тут присутні сліди їхньої матеріальної

культури, що відповідають цьому часу. Внаслідок цього, для реконструкцій найдавнішого антропологічного типу найдавніших людей на території України нам прийдеться вдатися до певних аналогій, що походять із різних регіонів Європи, Азії та Африки, де подібні залишки присутні.

Відносно антропологічного типу найдавнішого населення, то згідно сучасних наукових уявлень вони представлені формами викопних людей, яких віднесено до виду *Homo erectus* (людини прямо ходячої). В межах цього виду, який розглядається як предкова форма сучасної людини виділяють декілька регіональних варіантів таких як *Homo egraster* (людина працююча), котра характерна для раннього населення Африки і яку дослідники розглядають під різними кутами зору, насамперед, як проміжну ланку від австралопітеків до еректусів, або ж як африканський підвид останніх; *Homo antecessor* (людина-попередник, або людина попередня), яку поруч з дманісійською людиною розглядають як перших європейських гомінідів з датуванням 1,2 млн – 800 тис. років тому; *Homo heidelbergensis* (Гейдельберзька людина), що є європейським різновидом людини прямоходячої, котра проживала у Європі та Західній Азії близько 800-200 тис. років тому. Ватро зазначити, що останні розглядаються дослідниками як основне населення тогочасної Європи і предків майбутніх неандертальців. Різниця між цими представниками корелюється як хронологічними, географічними, так фізіологічними особливостями та відмінностями цих гомінід, що, загалом, призвело до наукових дискусій в питанні того, як розглядати сам палеонтологічний вид *Homo erectus*, чи то як певну хронологічну стадію чи географічний варіант? Й тому, антропологами було запропоновано узагальнений термін для усіх викопних форм людини - «архантропи», який практично не має конкретних географічних чи хронологічних обмежень і є зручним для певних узагальнень й систематизації.

Отже, щодо відносно перших архантропів Європейського континенту, то вони виокремлені декількома представниками – Дманісійською людиною (*Homo georgicus*), скелетні рештки якої було виявлено на території Грузії в місті Дманісі у 1991-2007 р., та *Homo antecessor*, кісткові рештки яких були відкриті у печерах Атапуерки (1994), Сіма дель Елефанте (2007) в Іспанії та зафіксовано відбитки ніг п'яти найдавніших людей біля Хейсборо (Норфолк, Англія). Що стосується датування вказаних архантропів, то воно має значний хронологічний розбіг, який не дає змогу говорити про навіть відносну синхронність, лише про ймовірні міграції першолюдей з Африканського континенту. Зокрема, дманісійська людина характеризувалася середнім зростом, невеликим об'ємом мозку біля 600 см³, дуже витягнутою та низькою черепною коробкою, плоскою лобною кісткою, масивним лицевим скелетом. За низькою таких ознак як коефіцієнт енцефалізації, дманісійці тяжіли більше до хабілісів, ніж до еректусів, водночас за будовою хребта були ближче до останніх. За пропорціями і та формою кісток ніг, за винятком деяких архаїчних рис, ці гомініди нагадували сучасну людину [Lordkipanidze, p.717-718]. Таке переплетення архаїчних та прогресивних рис призвело до чисельних наукових дискусій серед антропологів, згідно яких дманісійську людину сьогодні розглядають як належну до виду *Homo ergaster*, чи як належну до виду *Homo erectus*, або за сукупністю характеристик виділяють у самостійний вид [Stanford, Craig 2013]. Однак майже єдине у чому сходяться усі дослідники є те, що вони були самими давніми представниками роду *Homo* за межами Африки і першими людьми у Європі.

На відміну від дманісійців, *Homo antecessor* розглядають як прямого попередника гейдельберзької людини та, ймовірно, прямого предка неандертальців на території Європи, а його належність до *Homo erectus* не викликає запе-

речень. На відміну від дманісійської людини *Homo antecessor* поєднував архаїчні та прогресивні риси. З-поміж останніх слід виділити відносно плоске обличчя, яке було дещо сходе на обличчя сучасної людини, високий зріст, в середньому 1,70 м, значно більший об'єм мозку – 1000 см³, що зближувало їх з гейдельберзійцями та неандертальцями. Водночас, за будовою зубів вони займали проміжне становище між *Homo ergaster* та більш пізнішими *Homo heidelbergensis*, при чому тяжіли до перших, що дало змогу іспанським антропологам виділити ці гомініди у 1997 р. в окремий вид [Bermúdez de Castro J 1997, р.1392-1395].

В цілому, наявні антропологічні та археологічні матеріали дають змогу виділити декілька хвиль міграцій архантропів з Африки в Європу, що могли відбутися за часів раннього палеоліту: перша – *Homo ergaster/erectus*, котра могла датуватися часом 1,8 - 1 млн. років тому; друга – ранніх *Homo heidelbergensis* та близьких до них форм з датуванням біля 700-340 тис. років тому. А отже, в перших міграціях найдавніших людей на терени Європи, ймовірно, існували дві географічні гілки архантропів – західна або афроевропейська та східна, або азійська. В межах руху афроевропейської гілки ми схильні вбачати декілька міграційних маршрутів їх проникнення і розселення по території Європи включаючи Україну – західноєвропейський, що представлений кістковими рештками *Homo antecessor* на теренах Іспанії та відбитками ніг цих представників біля Хейсборо (Норфолк, Англія). Гіпотетично, зважаючи на дані археології з датуванням біля 960 тис. років тому, представники саме цього антропологічного типу, поступово рухаючись на схід, могли стати засновниками королівської стоянки в селищі Королево, Виноградівського району Закарпаття.

Іншими логічними міграційними напрямками першопочаткового проникнення архантропів на терени Європи й Украї-

ни могло відбуватися як з території Балканського півострова, так і території Кавказу. Так, з одного боку, Балкани могли слугувати висхідною точкою для подальшого просування в самих різних напрямках вздовж далматинського узбережжя і далі на захід; через Дунайський коридор і далі на північ, на Придунайську низину та у Центральну Європу; через низини Нижнього Дунаю на територію сучасної Румунії і далі в Північне Причорномор'я, а далі - на північний схід і схід, про що свідчить доволі значна кількість ранньопалеолітичних знахідок у цьому регіоні [Степанчук 2010, с.13]. З іншого, – враховуючи відсутність пам'яток, вік яких перевищує 1 млн. років на теренах Анатолії, відкриття стоянки найдавніших людей у Дманісі (Грузія) з датуванням 1,8 - 1,4 млн. років тому, а також багаточисельних ранньопалеолітичних місцезнаходжень у Дагестані, дають змогу висловити припущення, що варіант заселення Східної Європи (включаючи Північне Причорномор'я) та Південної Європи (Балкани) могло відбуватися зі сходу, з боку Кавказу та Передкавказзя. У такому випадку вже Північне Причорномор'я могло виступати у якості «коридору» для заселення Балкан, а також областей Центральної Європи [Степанчук 2010, с.27]. Також, вагомим чинником на користь Балкано-Кавказького регіону може слугувати подібність ранньопалеолітичних індустрій, наприклад, шарантського технокомплексу на стоянці Королеве з шарантськими елементами на ранньопалеолітичних пам'яток Кавказу, однак останнє, на думку Л. Кулаковської, це є невірним і не може слугувати надійною ознакою [Кулаковская 2011, с.18].

Відносно чисельності найдавніших груп населення, що проникали на терени Європи й України на першому етапі, то швидше за все, вони були малочисельними, поодинокими. Чисельність таких груп могла складати в окремих випадках від 5 до 15 осіб, як ми можемо бачити з антропологічних матеріалів в

Дманісі, де виявлено 5 черепів архантропів, чи то в Іспанії Ата-паерка, Сіма дель Елефанте та Хейсборо (Англія). Невідомим також залишається питання подальшої життєдіяльності цих груп населення – чи вони вимерли в умовах раннього плейстоцену, чи стали родоначальниками місцевих європейських архантропів. Залишаючи це питання відкритим, зауважимо, що початкове проникнення найдавніших людей на територію Європи й України швидше за все мало «одномоментний» характер і говорити про «масовість» ми не маємо змоги.

Подальше заселення Європи й України архантропами припадає на період існування нового типу людини *Homo heidelbergensis*, які в часі можна продатувати від 500 до 350 тис. років тому. Антропологічний тип цієї людини достатньо відомий в антропологічній літературі й зупинятися більш детально на ньому ми не будемо. Лише зазначимо, за сучасними уявленнями він може вважатися нащадком *Homo antecessor* й предком європейських неандертацьців.

Згідно археологічного матеріалу, на другому етапі відбулося відносно інтенсивне проникнення гейдельберзьців на територію України, Саме цим часом датуються низка археологічних пам'яток України, такі як Меджибож, Лука Врублівецька, що на Хмельниччині, Непоротове IV (Чернівецька область), Маслове, Нечаєве, Бирзулове, Андріївка на Кіровоградщині, Амвросіївка на Донеччині тощо. І хоча ці пам'ятки потребують подальших археологічних і геологічних досліджень, спільним для них є те, що вони з'являються в Україні відносно синхронно у часі – від 450-300 тис. років тому. Стосовно міграційних маршрутів, то, розглядаючи проблеми первісного заселення людьми території Центральної і Східної Європи й України, В.М. Гладилін одним із перших висловив гіпотезу про те, що найдавніші люди на рівні *Homo heidelbergensis* проникли на терени України з півночі Балканського регіону через Закарпат-

тя біля 400 тис. років тому [Гладилин 1990, с.25-38]. Водночас, на думку українського антрополога С.П. Сегеди, заселення України могло відбутися дещо раніше – близько 500 тис. років тому [Сегеда 2008, с.107]. Водночас слушно було би зауважити, що широка географія ранньопалеолітичних пам'яток України від Закарпаття до Донеччини дає змогу говорити й про прихід на Схід України архантропів і з Кавказу, однак це припущення потребує наукового обґрунтування.

На думку В.М. Степанчука, наявні дані свідчать про те, що заселення території України у ранньому палеоліті мало характер множинного піонерного освоєння ареалів з багатими ресурсами невеликими групами з протяжними хронологічними лакунами між окремими епізодами заселення. Мова не може йти про тривале безперервне заселення і, таким чином, про спадковість населення і культурних традицій [Степанчу 2012, с.38].

Таким чином, проблема заселення території України за часів раннього палеоліту ще далека від свого вирішення. Насамперед, це пов'язано з малочисельністю і недостатнім вивченням ранньопалеолітичних пам'яток на теренах України та недостатнім фінансуванням з боку держави цих робіт. По друге, завдяки новим важливим відкриттям у регіонах України нових стоянок первісних колективів та їх системними археологічними, палеоетнологічними та історичними дослідженнями і відповідними публікаціями вітчизняна історична наука отримала переконливі докази початків заселення території нашої держави та шляхів її заселення із Західної та Центральної Європи, а також нові артефакти, що з'ясовують їх господарську і суспільну діяльність. А саме головне, розв'язання цієї проблеми дасть змогу удревити первісну історію України, відлік якої поки ще датується часом біля 1 млн. років тому.

Список використаних джерел та літератури:

1. Bermúdez de Castro J. M., Arsuaga J. L., Carbonell E., Rosas A., Martínez I. et Mosquera M. A hominid from the Lower Pleistocene of Atapuerca, Spain: possible ancestor to Neandertals and modern humans // Science, 1997, V. 276, № 5317, pp. 1392–1395
2. Lordkipanidze, D. et al. The earliest toothless hominin skull. Nature 434, 717-718
3. Stanford, Craig; Allen, John S. & Antón, Susan C. 2013. Biological anthropology. 3rd ed, Pearson, p372: What's size got to do with it?
4. Борисковский, П.И. 1947. Работы на Среднем Днестре по изучению палеолита. В: КСИИМК. Вып. 21. с. 46.
5. Гладылин, В.Н. 1976. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. Киев: Наукова думка, 229 с.
6. Гладылин, В.Н., Ситливый, В.И. 1990. Ашель центральной Европы. Киев: Наукова Думка, 1990. 268 с.
7. Кармазиненко, С.П. 2014. Реконструкція палеоландшафтів плейстоцену на основі палеопедологічних досліджень археологічних пам'яток палеоліту на території України. В: Вісник Львівського університету. Серія географічна. Вип. 48. с. 100–106.
8. Кулаковская, Л., Усик, В. 2011. Ранний палеолит Украины. В: Палеолит и Мезолит Восточной Европы : сб. ст. в честь 60-летия Хизри Амирхановича Амирханова / Учреждение Российской акад. наук, Ин-т археологии РАН ; отв. ред. К.Н. Гаврилов. Москва.: Ин-т археологии РАН: Таус, с.18.
9. Матвіїшина, Ж.М., Кармазиненко, С.П., Дорошкевич, О.В., Мацібора, А.С. Кушнір, В.І. 2017. Палеогеографічні передумови та чинники змін умов проживання людини на території України у плейстоцені та голоцені. В: Український географічний журнал. №1. с.19-29.

10. Рыжов, С.Н. 2014. Новые находки древних орудий в Закарпатье. Местонахождение Вертеп. В: Науковий вісник “Меджибіж” – 1’2014: Місцезнаходження “Меджибіж” і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини: збірник наукових праць. Меджибож-Тернопіль-Київ: Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», Ч. 2. С.160-162.

11. Сегеда, С.П. 2008. Первісне заселення Європи. Найдавніша людність на теренах України та Польщі. В: Народна творчість та етнографія. №. 1. с. 107.

12. Степанчук, В.М. 2006. Нижній і середній палеоліт України: хронологічні рамки, антропологічний тип носіїв культури, основні місцезнаходження решток викопних людей. В: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 10. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, с.17-49.

13. Степанчук, В.М., Матвіїшина, Ж.М., Ришов, С.М., Кармазиненко, С.П. 2012. Початкове заселення і подальше освоєння території України давньою людиною: синтез археологічних і палеогеографічних даних. В: Вісник Національної академії наук України. № 8. с.35.

14. Степанчук, В.Н., Сапожников, И.В. 2010. Палеолит Балкан и Северного Причерноморья: взаимодействие или независимое сосуществование? В: TERRA COGNOSCIBILIS. Культурное пространство между Балканами и Великой степью в эпоху камня – бронзы. Материалы по археологии Северного Причерноморья. Выпуск 11. Одесса: СМІЛ, Вып.11. с.27.

Сніховська С. Й.

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

НЕМИРІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ – УНІКАЛЬНА БАГАТОШАРОВА ПАМ'ЯТКА ПІВДЕННОГО ПОБУЖЖЯ

У статті висвітлюється історія археологічних досліджень Немирівського городища, подана загальна характеристика матеріальної культури. Важливою теоретичною складовою роботи є визначення хронології, періодизації та проведення культурної атрибуції вказаної пам'ятки.

Ключові слова: Немирівське городище, Південний Буг, Г. Строганов, хронологія, чорноліська культура, РСК.

Немирівське городище за сучасним адміністративним поділом знаходиться у Вінницькій області, в 4-х кілометрах від районного центру міста Немирова. Його загальна площа становить більше 100 га, а висота валів дорівнює 9 м. Укріплене поселення, яке вражає своїми розмірами та виявленим під час розкопок матеріалом, звичайно, що не могло залишатися в тіні археологічних досліджень. Проте виникає запитання, чому дослідження розпочалися лише 1909 року? На нього може дати відповідь історичний опис важливої археологічної пам'ятки, яка до цього, по суті, була лише об'єктом збагачення графа Г. Строганова.

У 1862 році землі, на яких розкинулося городище, тільки частково були його власністю, багато наділів належало місцевим селянам. Розуміючи, що городище – це не лише пам'ятка історії, а й джерело збагачення, Г. Строганов відселив місцевих жителів до сіл Сажки та Озеро, де для кожного будував садибу і наділяв в межах 800 сажнів землю. До таких дій його спонукали чутки, які швидко поширилися серед мешканців Немирова та навколишніх сіл, що нібито на городищі схована веле-

тенська скриня із золотом. Ця чутка привабила й тисячі інших шукачів скарбів, які проводили розкопки, руйнуючи пам'ятку [Артамонов 1946, с. 5]

Подібні дії простежуються аж до 1908 року, поки їх не припинила донька Г. Строганова М. Щербатова. Княгиня заборонила подальші розкопки і наказала перенести усі виявлені скарби до своєї садиби. Саме завдяки М. Щербатовій був закладений фундамент археологічних досліджень Немирівського городища.

Прибувши в 1909 р. на городище С. С. Гамченко провів зачистку стін ям, зроблених під час пограбувань, не залишивши замірів дослідженої площі. Основні роботи ним велись на плато. Спочатку він заклав у різних місцях внутрішнього укріплення 5 траншей. Тут же дослідник зафіксував виходи 20 площадок і відзначив, що забудова Замчиська велась планомірно: 7 рядів жител поперек довгої осі городища і причому житла були розташовані в «шаховому» порядку. Вони, як правило, мали однакові розміри: 2 м. – довжина; 12 м. – ширина і 3 м. – глибина. Дослідник інтерпретував їх як підземні житла «ямного» типу. Посеред такої напівземлянки знаходився центральний стовп, який підтримував конічну (в деяких будівлях і одно - , а то й двосхилі) покрівлі із соломи чи очерету. Стіни робили із вертикально поставлених колод, які із середини обмазувалися глиною. Іноді ще стіни були закріплені переплетеною лозою і обмазані глиною, змішаною із січкою і половиною [Смирнова 2003, с. 20].

Археолог О.А. Спіцин продовжив дослідження зольника, заклавши всередині насипу три паралельні траншеї, орієнтовані по лінії схід-захід. Залишивши дослідження насипу, дослідник розпочав розкопки на території «Замчиська». В цілому досліджена в 1910 р. площа орієнтовно складала 1018 м² не рахуючи зольника [Смирнова 1954, с. 5].

Археологічні дослідження на дитинці 1909-1910 рр. велись на різних частинах його території, але розпочинались в кожному році з єдиного на ньому зольника (курганоподібного підвищення). Зольник розміщувався біля північного краю дитинця, і примикав безпосередньо до північної частини валу. Його діаметр становив 21, 3 м, а висота – більше 3, 5 м. Насип, як зазначає О. А. Спіцин, був дуже пошкоджений місцевими шукачами скарбів [Смирнова 1954, с. 7].

Протягом 1946–1948 рр. археологічні дослідження велись, в першу чергу, на периферії зольного насипу. Одночасно у багатьох місцях внутрішнього укріплення, а саме в його північному кінці і північно-західній частині, досліджувалася територія поза межами зольника. Розкопки проводилися, головним чином, шляхом закладання траншей шириною 2 м. і довжиною близько від 20 до 100 м. Крім того, через внутрішній вал «Замчисько» була проведена траншея (25x2м) з метою кращого пізнання його конструкції. Тут же біля валу були закладені два невеликих розкопи, які містили багатий чорноліський матеріал. В цілому, судячи про існуючий план розкопів Південноподільської археологічної експедиції і архівним записам, за три польових сезони було досліджено близько 1076 м² [Смирнова 1954, с. 38].

Пізніше, у 1966 р. Немирівські вали досліджувала Скіфослов'янська археологічна експедиція під керівництвом А. О. Моруженко. А в кінці 80 х рр. ХХ ст. востаннє Вали досліджувала експедиція під керівництвом професора Вінницького педагогічного інституту П. І. Хавлюка.

Таким чином, Немирівське городище постійно було у центрі уваги археологів. Під час польових стаціонарних досліджень починаючи із 1909 до 1980 рр. була розкопана територія площею більше 4 тис. м². Внаслідок цих досліджень був виявлений досить унікальний археологічний матеріал (особливо кераміка), який не має аналогів на території України.

Найбільше збережених матеріалів залишилося після фронтальних розкопок Південно-подільської археологічної експедиції під керівництвом М. І. Артамонова. На відміну від своїх попередників він чітко сформулював логіку дій та окреслив територію досліджень, де фактично був знайдений весь наявний керамічний матеріал «постжаботинського» типу чорноліської культури та відкриті житлово-господарські комплекси [Артамонов 1946].

Традиції житлобудування Немирівського городища досить яскраво демонструють гальштатські впливи, проте простежено і ряд відмінностей. Тотожною є конструкція будівництва жител. Це проявляється у використанні каркасно-стовпової конструкції, як основи споруди, дерев'яної плетінки обмазаної глиною, яка формує конструкції стін. Аналогічним є використання печей-кам'янок для обігріву оселі, відрізняється лише їх розмір і конфігурація. Досить неоднозначним залишається питання про походження малопоширеного напівземлянкового типу жител. Такий тип маловиражений як у чорноліській культурі, так і на пам'ятках гальштатського типу. Натомість дослідженнями Південноподільської археологічної експедиції (1946–1948 рр.) було розкопано 3 житла такого типу, долівка яких була практично заповнена фрагментами кераміки чорноліської, гальштатської та елліністичної культур.

Немирівське городище у науковій літературі прийнято датувати VII–VI ст. до н. е., проте простежується наявність матеріальної культури, що характерна для пізнього Чорнолісся. На підставі аналізу хронологічних особливостей речового інвентаря, ми можемо виділити 2 етапи його функціонування: архаїчний (постжаботинський), який датується VIII–VII ст. до н. е. і класичний (ранньоскіфський) – VII–VI ст. до н. е.

Архаїчний (постжаботинський) період представлений поодинокими знахідками, котрі можна продатувати кінцем VIII

ст. до н. е. Це різні типи наконечників стріл (масивні з ромбічною головкою жаботинського типу, двохлопатеві з широкою лавролистою головкою і короткою втулкою, переважаючи трьохлопатеві і тригранні келермеського типу і одиничні трьохлопатеві базисні). А також рідкісні знахідки деталей кінської вузди: кістяна паличка-застіжка і два фрагменти псалій, один з яких з копитом на кінці, другий з головкою у вигляді грифо-барана.

Скіфський (класичний) період функціонування городища представлений великою кількістю керамічного матеріалу місцевого та елліністичного походження [Смирнова 2003, с. 12-13].

Абсолютні хроноіндикатори скіфського речового інвентаря характеризуються малою кількістю типів, що не дозволяє чітко датувати городище. Так, більша частина видів кераміки датується VII–VI ст. до н. е., яка за своєю технологією виготовлення і специфічним орнаментом виділяється з-поміж архаїчного горизонту Немирівського городища. Від тюльпаноподібних струнких горщиків чорноліської культури, горщики класичного (ранньоскіфського) періоду відрізняються банкоподібною формою і орнаментом у вигляді одного розчленованого валика під краєм вінець. Така послідовність змін простежується в архітектоніці простого посуду і у прийомах його орнаментативності від пізнього Чорнолісся до другої фази розвитку основного скіфського горизонту на городищі [Смирнова 1990, с. 14].

Із числа виявленого речового інвентаря під час археологічних досліджень на Немирівському городищі найбільш надійним хронологічним індикатором є імпортована грецька архаїчна кераміка (фрагменти розписного столового посуду і менш чисельні уламки амфор). За даними М. Ю. Вахтіної, яка вивчала цю групу знахідок, вони відносяться до виробів східно-грецьких центрів. Більшість фрагментів столової кераміки належали до посуду, виготовленого в Південній Іонії, амфор-

ний матеріал представлений продукцією еолійських і північно-іонійських майстерень. Більша частина столової розписної кераміки і амфорного матеріалу відноситься до останньої чверті VII–VI ст. до н. е. [Смирнова 1999, с. 45-48].

Високоякісний лощений посуд, подібний до гальштатських прототипів (корчаги з високим циліндричним і конічним горлом, миски з широкими, відігнутими назовні вінцями, низькі профільовані черпаки немирівського типу), з характерним канельованим декором відомий вже у першому ранньоскіфському горизонті городища. Пояснити появу досконалої технології виготовлення посуду і нових видів кераміки, що пов'язані з культурами гальштатського світу Східної Європи, включаючи Карпато-Дунайський регіон, можна на основі підтвердження їх торгових зав'язків. [Смирнова 1996, с. 34-38].

Таким чином, всі три категорії хроноіндикаторів, в основному, збігаються у другій половині VII–VI ст. до н. е. Правда, деякі предмети скіфського типу (окремі наконечники стріл, псалій з копитцем на кінці та ін.) могли існувати у більш ранній час – в межах першої половини VII ст. до н. е. Архаїчні речі скіфських типів дозволяють відносити початок першого горизонту на городищі до періоду, коли в лісостепу з'явилися перші кінні воїни, які закріпилися тут і в силу своєї мобільності сприяли встановленню контактів з різними регіонами гальштатського світу [Вахтина 2018, с. 223].

Для більш об'єктивного датування речового інвентаря Немирівського городища нами проведено порівняльний аналіз матеріальної культури археологічних пам'яток скіфського часу на території Буго-Дністровського межиріччя. Кухонні горщики тюльпаноподібно-банкоподібною форми із високими валиками на тулубі відомі вже в курганах жаботинського кола (кургани №8, 10 біля с. Оситняжка, №15 біля с. Костянтинівка, Квітки). Вони представлені на поселенні Тарасова гора у с. Жа-

ботин, але уже з двома високими валиками під краєм вінець. Такі ж типи посуду зустрічаються в архаїчних скіфських курганах цього регіону [Покровская, 1973].

Вони походять із поховання №1 в кургані №6 із Малої Офірни, де в різних поєднаннях знайдені разом із ранніми типами зброї (наконечники стріл, списи, мечі) деталі кінської упряжі (стременоподібні вудила, залізні трьохпетельчаті псалії і бронзові гризла – трьохдірчаті з муфтоподібними виступами, з кінцями у вигляді копита). З інших видів архаїчних знахідок потрібно назвати залізний тесловидний топор з виступами (Мала Офірна), дзеркало з центральною петельчатою ручкою і бляшки-аплікації із золота і срібла у вигляді грифонів, що виготовлені в традиціях давньосхідного мистецтва (Переп'ятиха). У всіх вищеназваних курганах не виявилось грецького імпорту [Смирнова 1990, с. 16].

Предмети скіфських типів із цих могил за останніми даними характерні для другого етапу ранньоскіфської культури (друга чверть VII ст. до н. е.), що відповідає доколонуізаційному періоду життя на Немирівському городищі. І якщо нижній рубіж першого ранньоскіфського періоду життя на городищі припадає на першу половину VII ст. до н. е., то верхня межа, судячи зі знахідок грецького посуду в житловому заповненні землянки №2, припадає на другу половину VII ст. до н. е. [Вахтина 2018, с. 228]. Водночас, простежується відсутність матеріалів, датованих V ст. до н. е.

Отже, періодизація Немирівського городища охоплює період від пізньочорноліського часу (постжаботинського) до ранньоскіфського (класичного). Виокремлення саме таких етапів зумовлене виявленням двох культурних горизонтів на території городища. Хронологія, встановлена Г. І. Смирновою, заснована на принципі співставлення хроноіндикаторів, на основі яких була визначена нижня та верхня межі функціо-

нування укріпленого центру. Проте первинним джерелом для визначення часу встановлення торговельних контактів з елліністичним світом є описи Геродота, де він вказував на поширення грецьких товарів на території Буго-Дністровського межиріччя ще в доколонізаційний період (початок VII ст. до н.е.).

Кераміка Немирівського городища якісно відрізняється від чорноліської формами та технологією виготовлення. Ці зміни досить чітко простежуються на досконалому лощенні поверхні, яка частково має металічний блиск (графітний) та використанні канелюр як основного виду орнаменту.

Посуд Немирівського городища прийнято ділити (за приналежністю до культурного горизонту) на пізньочорноліський (постжаботинський), ранньоскіфський (класичний). Водночас, керамічний матеріал, виявлений у кожному з розкритих культурних горизонтів, ділиться на кухонний та столовий тип. Кухонний посуд пізньочорноліського горизонту VIII ст. до н. е. в основному представлений тюльпаноподібно-банкоподібними формами горщиків, що орнаментовані розчленованим валиком під краєм та наскрізними проколами [Смирнова, 1990].

Столовий посуд представлений мисками, корчагами, черпаками і кубками. Миски характеризуються відхиленими на зовні вінцями, які свідчать про вплив культури Біртсешти-Феріджеле, проте позбавлені впливів культури Козія-Сахарна. Домінуючим типом черпаків виступає стрункий тонкостінний із S-подібним профілем та петельчатою ручкою, яка часто має на верху виступ-відросток різної конфігурації та форми (овальної, циліндричної). Кубки представлені стрункою формою, які за характером орнаmentaції нагадують чашки шолданештського типу культури Басарабь. Вони, в основному, прикрашені канельованим орнаментом, який був досить поширеним на Немирівському городищі. Корчаги можна поділити на два типи. Перший був типовий для чорноліської куль-

тури, оскільки мав високу горловину та присадкуватий роздутий тулуб. Другий тип корчаг характеризується стрункими формами і циліндричною шийкою. Миски представлені конічними та округло-сферичними формами [Смирнова 1997].

Для ранньоскіфського горизонту характерні горщики струнких форм із чорнолощеною поверхнею. Домінуючим типом мисок є посудини із відігнутими на зовні вінцями. Як і на більшості городищ передскіфського періоду на верхньому горизонті Немирова не виявлено корчаг Вілланівського типу, в той час як у другому горизонті такі знахідки мають масовий характер. Найбільш поширений вид орнаменту ранньоскіфського періоду представлений равликоподібними завитками, волютами, кругами, утвореними із канелюр чи пластичних наліпів. Використовувалися і ручки-упори й виступи на горщиках, які нагадують гальштатську орнаmentaцію [Смирнова 1996, с. 31-32].

Не менш заплутаним залишається питання, пов'язане із походженням черпаків із низькими чашечками, які використовувалися у побуті Немирова. Г. І. Смирнова стверджувала, що аналогій із фракійськими черпаками вони не мають, оскільки там здебільшого використовувалися черпаки із високою чашечкою та високими або низькими петельчатими ручками. Такий вид посуду був віднесений до так званого «немирівського» типу [Смирнова 1998; Смирнова 1999].

Таким чином, технологія виготовлення немирівської кераміки сягає вершин досконалості. Особливо її вирізняє з-поміж інших комплексів чорнолощена поверхня посуду з металевим блиском, який утворився внаслідок нанесення на нього графіту. Подібний посуд був виявлений на княжих могильниках і поселеннях культур Східного Гальштату.

Не меш важливою складовою матеріальної культури Немирівського городища є поховання. Проведений аналіз по-

льової звітної документації не дає підстав для висновків про приналежність всіх трьох поховань до скіфської культури. Дві ідентичні між собою могили №1, 2 у вигляді кам'яних ящиків містили фрагменти, що характерні для черняхівської культури. Це зокрема вузькогорлий глек з ручкою, ваза, миска. Поховання №3 відрізняється від попередніх як орієнтацією, так і типом поховальної споруди. У насипі могили, під верхнім помостом, окрім трипільських і гальштатських (скіфських) фрагментів кераміки, знайдений уламок грецької ойнохойї, яка зберігається в Ермітажі, а також частина скляного флакона чашечки із золотистим орнаментом. По невиразному малюнку важко робити якісь висновки про скляний флакон, але матеріал з якого він виготовлений свідчить про більш пізній вік поховання, ніж скіфський [Смирнова 2003, с. 23].

Немирівське городище вражає не тільки своїми розмірами, а й матеріальною культурою. Його унікальність полягає ще у тому, що жодна археологічна пам'ятка Буго-Дністровського межиріччя не має такого досконало виготовленого посуду, який має так багато спільних рис з фракійським.

На наше глибоке переконання, поширення фракійської кераміки на території Побужжя було закономірним явищем. Вона вважалася етальною не тільки в Балкано-Дунайському регіоні, а й на території Східної Європи. Таке запозичення технології виготовлення посуду могло відбутися внаслідок торгової або військової експансії. Ще однією можливою версією є проникнення фракійського етносу й асиміляція його з місцевим населенням. Алохтонні елементи, швидко поширюючи свої ремісничі традиції, привичаїли місцеві племена до «європейської моди» виготовлення кераміки.

Список використаних джерел та літератури:

1. Артамонов, М. И. 1946. Полевой отчет Юго-Подольской экспедиции 1946 г. Научный архив ИА НАНУ, ф. е., 1946/12.

2. Вахтина, М. Ю., Смирнова, Г. И., Кашуба, М. Т., Старкова, Е. Г. 2018. Городище Немиров на реке Южный Буг. Санкт-Петербург: ГЭ.
3. Покровская, Е. Ф. 1973. Предскифское поселение у с. Жаботин. СА, № 4, с. 169-188.
4. Смирнова, Г. И. 1954. Археологические культуры лесостепной Украины и Молдавии в VII–V вв. до н. э. Автореферат диссертации к. и. н. Ленинград.
5. Смирнова, Г. И. 2003. К вопросу культурной атрибуции открытых на Немировском городище погребений. Археологический сборник. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.
6. Смирнова, Г. И. 2003. К вопросу периодизации и хронологии Немировского городища. Археологический сборник. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 12-16.
7. Смирнова, Г. И. 1990. Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II – первой половине I тысячелетия до н. э. Диссертация д. и. н. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.
8. Смирнова, Г. И. 1996. Немировское городище – общая характеристика памятника VIII–VI вв. до н. э. Археология. 1996. с. 27-39.
9. Смирнова, Г. И. 1998. Немировское городище и гальштатский мир. В: Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь. К 100-летию со дня рождения М.И. Артамонова. Санкт-Петербург: ИМК, с. 34-56.
10. Смирнова, Г. И. 1999. О Гальштатских традициях в культуре лесостепной зоны Северного Понта (VII–VI вв. до н. э.) В: Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (К 100-летию Б. Н. Гракова). М.: ИМК, с. 40-58.
11. Смирнова, Г. И. 1997. Скифское поселение на Неми-

ровском городище: общие данные о памятнике. В: Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Симферополь: Крымское отделение института востоковедения, с. 77-117.

Ткаченко О. А.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ОСОБЛИВОСТІ ДАВНЬОРУСЬКИХ ГОРОДИЩ СТАРОУШИЦЬКОГО МІКРОРЕГІОНУ

У статті приділено увагу давньоруським городищам – одній з найголовніших категорій археологічних пам'яток Староушицького мікрорегіону. У зв'язку із специфікою ландшафту зазначеного мікрорегіону, нами окреслено взаємозв'язок топографії і планування городищ, структуру і особливості фортифікаційних укріплень.

Ключові слова: *городище, укріплення, оборонна споруда, Староушицький мікрорегіон, Середнє Подністрів'я.*

Для слов'яноруського оборонного зодчества Середнього Подністрів'я характерний високий ступінь практичності. Будівельники укріплень намагалися максимально використати природні перешкоди на місцевості (русла річок і струмків, яри, перепади висоти) і таким чином зменшити фізичні зусилля, витрати матеріалу та часу для їхнього спорудження. Укріплення намагалися розташувати при з'єднанні двох річок, у петлі річки або на мисоподібному останці. Ймовірно, використовували давніші (залізного віку) городища. Зокрема, це простежено на ряді городищ зазначеного Староушицького мікрорегіону – Городиська, Подільське та ін. Як наслідок, планування практично всіх укріплень досліджуваного регіону залежить від рельєфу місцевості.

Розташування городищ на високих мисах, у районі численних балок і ярів було дуже вигідним і з стратегічної точки зору. Завдяки такому географічному положенню вони являли собою важкодоступні оборонні укріплення. Більшість городищ середньої течії Дністра розташовані саме на мисах, що пояснюється великою їхньою кількістю на цій території завдяки численним річкам і струмкам. Така топографія городищ взагалі характерна для південноруських земель [Раппопорт 1967, с. 14].

До оборонних споруд зодчі ставили конкретні вимоги: по-перше, вони мали бути максимально важкодоступними для ворога, але захищатися мінімальною кількістю оборонців; по-друге, укріплення оборонного комплексу повинні були споруджуватися в максимально короткий термін з найменшою затратою праці та ресурсів; по-третє, при спорудженні укріплених поселень потрібно було враховувати житлову площу для воїнів, а також для місцевого населення з навколишніх поселень [Рожко 1993, с. 152]. Тому топографія городищ і їхнє планування знаходяться в тісному взаємозв'язку, де планування напряму залежить від топографічних умов розташування городищ. Виходячи з цього, планування оборонних споруд буває різним залежно від особливостей їхнього місцеположення. Отже, класифікація городищ за топографією й плануванням фактично означає розподіл їх на типи за зовнішніми ознаками.

Зовнішній вигляд городищ часто залежить від природно-географічного та суспільноісторичного факторів. Тобто, від топографічних умов розміщення на місцевості та впливу на їхнє планування тактичних прийомів ведення бойових дій у різні хронологічні періоди, місцевих традицій тощо. Тому при класифікації городищ необхідно відрізнити ті особливості рельєфу, які впливали на форму укріпленого майдану і, одночасно, використовувалися для його захисту.

П.О. Раппопорт у своїй класифікації за даними параметрами виділив лише два типи городищ: острівні та мисові [Раппопорт 1967, с. 67]. Деякі археологи виділяють серед городищ мисові, острівні, круглі і складні [Возний 1999, с.135]. М.П. Кучера за топографічним положенням розділив городища на шість типів: розташовані на останці (пагорбі), мисові, краю природної перешкоди, гряді, підвищенні, рівній місцевості [Кучера 1999, с. 13].

Статистика і картографування городищ Середнього Подністров'я майже повністю співпадає з картиною топографічних умов розміщення городищ на всій території Русі [Древняя Русь 1982, с. 40]. Таким чином, при спорудженні укріплених поселень місцеве населення, перш за все, вдало використовувало топографічні умови місцевості, вибираючи найбільш неприступні, природно захищені місця. У зв'язку з цим форма укріплень переважно повторює рельєф місцевості і лише в деяких випадках укріплення мали правильну геометричну форму. Найбільш раціональною у плануванні, як відзначав німецький дослідник Й. Геррманн, була овальна форма городищ [Возний 1999, с. 124]. Перевага округлих укріплень полягала в економічності їх спорудження, оскільки при однаковій площі вони мали найменшу протяжність оборонних стін [Кучера 1978, с. 21-31].

П.О. Раппопорт припускав, що округлі укріплення виникли у зв'язку з впровадженням нової тактики ведення бою – кругової фронтальної стрільби з фортечних стін [Раппопорт 1961, с. 40, 62-63; Раппопорт 1956, с. 162-163; Раппопорт 1967, с.157-159]. Але округлі укріплення існували і в більш ранній час – у період ранньозалізного віку. Кругове планування городищ в епоху середньовіччя характерне не тільки для Східної, але і Західної Європи [Довженок 1962, с. 33]. Такі поселення споруджувалися за наперед наміченим планом: спочатку зво-

дилися потужні оборонні смуги, а потім територія всередині цих поселень заселялася.

Особливістю також є те, що природні схили мисів, на яких зосереджені укріплення, часто ескарпували, посилюючи їхню крутизну. Такі ознаки ескарпування помічено при обстеженні городищ Городиська та Стара Ушиця. Крім цього, значна частина подібних укріплень розташована в межах ПТК Товтрового кряжу – основного пасма та окремих вершин [Пачкова 1979, с. 86; 7, с. 88].

За кількістю суцільних оборонних ліній (валів і ровів) з напільного боку городища можна поділити на: однорядні – Калюсик, Пижівка, Стара Ушиця; дворядні – Подільське, Хребтіїв та трирядні – Городиська.

За спостереженням М.П. Кучери, наявність в давньоруський час у Подністров'ї укріплень з багаторядними оборонними лініями зумовлене тим, що східні слов'яни використовували городища давніших історичних епох [Кучера 1999, с. 50]. Ступінь ускладненості планувальної структури пов'язаний з кількістю оборонних ліній. За цим показником городища можна класифікувати [Кучера 1999, с. 19] на одноструктурні (прості), які складаються з однієї частини, і багатоструктурні (складні), що складаються з двох і більше частин, – вони мають більше одного укріпленого майданчика. До складних городищ, зважаючи на значну площу між валами на них, зараховуємо Городиська, Подільське. Крім давньоруського матеріалу, тут знайдено матеріал трипільської культури і раннього залізного віку.

За площею майданчиків (або сукупної площі майданчиків, якщо їх більше одного) городища досліджуваного регіону можна поділити на такі що мають площу: до 0,3 га – Калюсик, Стара Ушиця; від 0,3 до 1 га – Пижівка, Пилипи-Хребтіївські, Хребтіїв; понад 1 га – Городиська, Подільське [Маярчак 2012].

Топографія укріплень дає змогу зробити висновок, що всі, або майже всі рови на них були «сухими». Для спорудження рову на городищі Городисько використано невеликий рів, що оточував мис з напільного боку. Висота рову спільно з валом становила не менше 1.7 м [Гуцал 2014, с. 53-54]. Трапецієподібний у розрізі рів Староушицького городища, завглибшки 2,3 м від рівня підосви валу, починався за 5 м від зовнішніх стін клітей. Ширина рову по дну складала 4,6 м, а зверху – 7,4 м [Кучера 1983, с. 87].

Однією з особливостей досліджуваних городищ є значна домішка каміння у насипах валів. Це зафіксовано на городищах: Подільське [Кучера 1977, с. 22-23], Пилипи-Хребтіївські [Раппопорт 1967, с. 120], Пижівка, Хребтіїв [Маярчак 2012]. Наявність каміння у насипах валів характерна і для городищ Верхнього Подністров'я [Корчинський 1998, с. 81]. Така особливість пояснюється широким розповсюдженням каміння у Верхньому та Середньому Подністров'ї. Кам'яної кладки або ж іншої системи розміщення каміння у насипах валів не помічено – лише фіксується його штучна підвищена концентрація. Але навіть відносно безсистемно складене каміння у насипах валів, без сумніву, укріплювало їх.

Велику кількість каміння, частково розкладеного по купках, знайдено уздовж валів Староушицького городища. Це каміння, імовірно, використовували не лише для укріплення схилів валів, але і як металюну зброю для захисту [Пачкова 1979, с. 81, 86; Кучера 1983, с. 95-96].

Увагу привертають, виявлені на частині укріплень досліджуваного регіону, залишки зрубних дерев'яних конструкцій усередині валу. Такі залишки дерев'яних конструкцій відкрито унаслідок розкопок городища Стара Ушиця (експедиція М.П. Кучери). Тут досліджено взаємопов'язану конструкцію з дубових городень і клітей, видовжених перпендикулярно валу. У

збереженій частині городища знаходилося 19-20 клітей, завширшки 1,6-1,8 і 1-1,4 м, рідше 2-2,1 та 2,6 м. Городні за кількістю і шириною загалом відповідали клітям. І ті, й інші через вигин валу подекуди мали трапецієподібну у плані форму. Початковий насип валу, скріплений городнями, був не менше 5 м заввишки [Кучера 1983, с. 69-94].

В'їзди на городищах переважно визначають за розривами між валами. В'їзд на згаданому городищі Стара Ущиця мав вигляд коридору (завдовжки 6 м і завширшки 2,4-2,6 м), обмеженого по боках стінами з вертикальних стовпів, встановлених у ровиках і засипаних ґрунтом. Не виключено, що біля воріт була дерев'яна башта [Кучера 1983, с. 67-69, 92, 94]. В'їзди стовпової конструкції досліджені також на південноруських городищах в с. Заріччя на Стугні, Судовій Вишні біля Львова, літописних Сутейську [Кучера 1983, с. 92] та Чернігові [Ситий 2008, с. 116-120].

Добре простежується і в'їзд на городищі Городисько який має 26 м. Дане городище, очевидно, слід відносити до розряду тих фортифікації, які виконували роль сховищ у разі небезпеки. Такі пам'ятки у Подністров'ї відомі і відносять їх здебільшого до епохи раннього заліза. Розосереджені вони серед заселених відкритих чи укріплених селищ і були запасним варіантом у складній ситуації, що несподівано могла скластися при загостренні політичної обстановки. Для них спеціально вибирали місця, які б спеціально знаходилися подалі від основних сухопутних чи водних шляхів, про них мало знали, а це посилювало їхню функцію резервного сховища [Гуцал 2014, с. 53-54].

Соціальні функції більшості городищ регіону, через недостатність їхнього археологічного вивчення, наразі не визначаються чітко. З огляду на результати досліджень і місцезнаходження, передусім функцію фортеці (захист місцевого

населення і контроль Дністровського водного шляху) відіграло городище Стара Ушиця [Пачкова 1979].

Таким чином, для захисту різних типів поселень Середньодністровського Лівобережжя важливу роль відігравала значна кількість допливів річки, які, до того ж, течуть з півночі на південь. Противнику, передусім кочівникам, вони створювали несприятливі передумови для нападу. Населення, при спорудженні таких укріплених поселень, уміло використовувало стратегічно важливі топографічні умови місцевості, вибираючи найбільш неприступні, природно захищені місця. Відштовхуючись від цього, форма укріплень повторювала рельєф місцевості і лише в деяких випадках укріплення мали правильну геометричну форму.

Список використаних джерел та літератури:

1. Возний, І. 1999. Топографія, розміри та фортифікаційні споруди городищ Північної Буковини XII–XIII ст. В: Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії: Збірник наукових статей. Чернівці: Золоті литаври, с. 174-187.

2. Гуцал, А. Ф. 2014. Археологічні пам'ятки села Чабанівка в пониззі річки Ушиця. В: Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Вип. 9. Київ: СПД Павленко, с. 48-59.

3. Довженок, В. И. 1962. Археологический комментарий к сведениям литературных источников о смердах и закупах. КСИАУ, Вып. 12, с. 28-36.

4. Древняя Русь. Город, замок, село. 1982, с. 40-45.

5. Корчинський, О. 1998. Нові дані про великі городища у Верхньому Подністров'ї. В: Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. Київ-Галич, с. 78-82.

6. Кучера, М. П. 1978. Давньоруські городища в західній частині Переяславщини. Археологія, Вип. 25, с. 21-31.

7. Кучера, М. П., Горишний П. А. 1983. Раскопки городища XII–XIII вв. у с. Старая Ушица. В: Археологические памятники Среднего Поднепровья, с. 62-96.

8. Кучера, М. П. 1999. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. К.: ІА НАНУ.

9. Кучера, М. П., Горишний, П. А. 1977. Отчет об археологических исследованиях городищ на Днестре в 1977 г. НА ІА НАНУ.

10. Маярчак, С. П. 2012. Лівобережжя Середнього Подністров'я у IX–XIII ст. (за даними історико-археологічних досліджень). Дисертація к. і. н. К.: ІА НАНУ.

11. Пачкова, С. П. 1979. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі. Археологія, №32, с. 78-96.

12. Раппопорт, П. А. 1967. Военное зодчество западно-русских земель X–XIV вв. МИА СССР. №140. М.-Л.

13. Раппопорт, П. А. 1961. Очерки по истории военного зодчества Северо-Восточной и СевероЗападной Руси X–XV вв.

14. Раппопорт, П. А. 1956. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. МИА СССР. № 52. М.-Л.

15. Рожко, М. Ф. 1993. Конструктивні особливості оборонних споруд XII–XIII ст. ПівденноЗахідної Русі. В: Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX – XIII ст.». Чернігів: Сіверянська думка, с. 152-161.

16. Ситий, Ю. М. 2008. Проїзди та ворота давньоруських укріплень. В: Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць. Коростень. Том 2, с. 114-121.

Турковський Т. А.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

**АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЦЬКОГО,
ВОЛИНСЬКОГО ТА КИЇВСЬКОГО КНЯЗІВСТВ
IX – КІНЦЯ XII СТОЛІТТЯ**

Стаття присвячена антропологічному складу Галицького, Волинського та Київського князівств IX – кінця XII століття. Тут розкриваються основні особливості антропологічного типу населення вищеназваних територій та їх поширення на сусідні. Проводиться різночасова паралель.

Ключові слова: антропологія, Русь, череп, доліхокранія, поляни, древляни, волиняни, тиверці, Київ, Галич, Тербовля, поховання, інгумація, кремація, князівство, могильник, антропологічний тип.

Багато сучасних істориків Росії і навіть України заперечують походження нашої держави від середньовічної Русі. Цю проблему потрібно досліджувати з багатьох ракурсів. На жаль, антропологічними дослідження в Україні займаються дуже мало людей. Важливо і те, щоб археологи співпрацювали з антропологами – так краще можна буде описати поселення з точки зору матеріальної культури та тіло будови, щоб, в майбутньому, зробити статистику. Проблем є багато, але саме антропологічний склад населення Русі є на сьогодні надзвичайно актуальною темою для глибокого дослідження.

Метою роботи є узагальнення відомостей про антропологічний склад населення Галицького, Волинського та Київського князівств IX – кінця XII століття, для порівняння з сучасним населенням України тих географічних меж.

Нижня хронологічна межа характеризується заснування Русі, а верхня – до об'єднання Галицького і Волинського князівств.

Інформація для висвітлення проблематики присутня у багатьох працях. Оскільки Русь створилася на основі слов'янських племен важливо прослідкувати антропологічні ознаки окремих племен на території сучасної України. Слов'ян досліджували Т. Алексеєва [Алексеєва 1973] та М. Великанова [Великанова 1975; Восточные славяне 2002].

Для дослідження є важливими праці В. Дяченка [Дяченко 1965] та С. Сегеди [Сегеда 2001 а], де тема висвітлена на достатньому рівні.

Більш детально про антропологічний склад населення князівств, що вказані у назві статті, міститься у працях Т. Рудич, що стосується безпосередньо давньоруських міст [Рудич 1998, 2003, 2012].

Загалом, історіографія сприяє написанню роботи.

Давньоруська держава була однією із найсильніших у середні віки. Цим самим сьогодні вивчення її історії стає дедалі важчим, тим більше з антропологічної сторони. Проблеми полягають в тому, що, в першу чергу, багато поховань, особливо раннього періоду існування Русі проходили обряд кремації, що унеможлиблює вимірювання скелету. Проте, все ж таки, дослідникам вдавалося знаходити інгумаційні поховання і, навіть, цілі могильники.

Зважаючи на тему дослідження, на територіях Київського, Галицького та Волинського князівств, ще до утворення держави проживали слов'янські племена: полян та древлян, білих хорватів та тиверців, дулібів (волинян) відповідно. С. Сегеда у своїй праці поділив територію України на давні антропологічні типи (Рис. 1).

Перші древлянські черепа дослідженні Г. Дебецом, які були знайдені у могильниках. Більшість з них локалізуються біля лівих приток Прип'яті та Дніпра. Древляни характеризуються доліхокранією, доволі широким і високим лицевим відділом з сильновиступаючим носом. Тут більш таки виділяються євро-

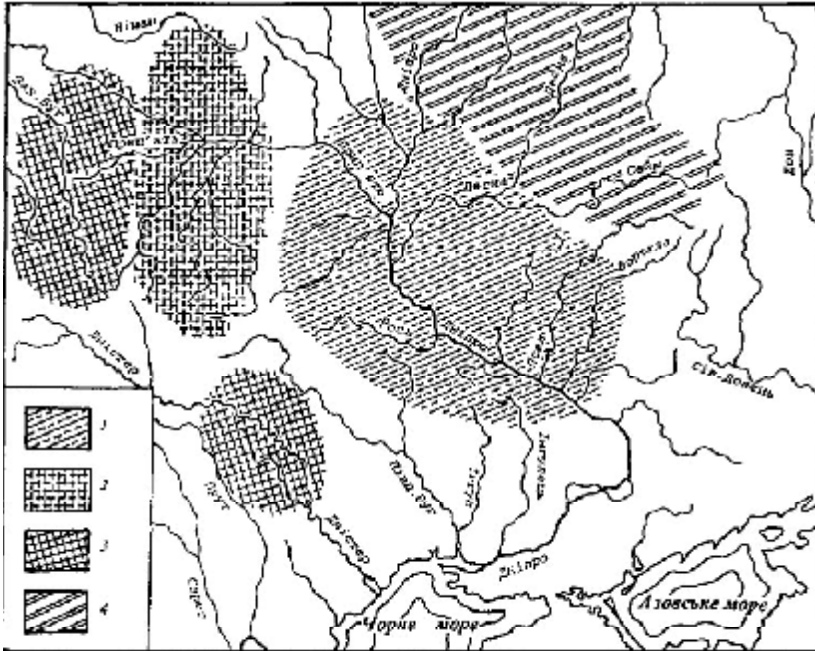

Рис. 1. Антропологічні типи давнього населення України:
 1 – мезокефальний середньолиций; 2 – доли кефальний широколиций; 3 – мезокефальний широколиций; 4 – доліхокефальний середньолиций

пеодні риси. Проте Т. А. Трофимова ще в 1946 році зробила припущення, що антропологічний склад древлян не був однорідним, проте це, на думку Т. Алексеєвої «не підтверджено фактами» [Алексеєва 1973, с. 53].

В більшості поляни жили між річками Рось та Ірпінь. Т. Алексеєва досліджувала тут курганні краніологічні серії. Науковець зазначає, що матеріалів було не багато: черепа з курганів біля Княжої гори і Сагунівки (Черкаська область). Загалом вона зробила висновки стосовно полян: «характеризуються доліхомезокранією, середніми розмірами лица, середнє виступання носу. В цілому поляни мають європеодний вигляд» [Алексеєва 1973, с. 59].

Варто зазначити й те, що відмінності між полянами і черняхівським населенням Наддніпрянщини виражені набагато слабше, ніж в інших частинах України, проте за деякими важливими краніологічними ознаками, вони дуже схожі. В цьому питанні також велась дискусія, де Т. Алексеева досить категорично висловила, що черняхівці є прямими предками полян [Сегеда 2001 б, с. 296-297]

Якщо вже говорити про Київське князівство XI століття, то варто відзначити, що антропологічні дані бралися з християнських поховань з міста Києва. Могильник у Верхньому місті досліджувала Т. Рудич. Серія черепів виявилася неоднорідною. В середньому група черепів «характеризується доліхокранною за формою черепною коробкою, середньо широким низьким обличчям, горизонтальне профілювання якого помірно на верхньому рівні та різке на середньому, низькими орбітами та середнім виступом носа» [Рудич 2012, с. 39]. Важто відзначити й те, що доліхокранні черепи відрізняють цю серію від сільського населення території полян.

В Києві проводилося ще декілька досліджень. На горі Щекавиця було виявлено могильник X-XI століття. Дослідженням займалися В. Дяченко та О. Козак. Проте тут зустрічалися певні проблеми, в більшості, пов'язані з поганою збереженістю черепів, хоча і в них простежується доліхокранія [Рудич 2012].

Що ж стосується Волинського князівства, то тут проживали племена дулібів, або волинян. Колекції антропологічного матеріалу були знайдені у ямних похованнях на Волині. За результатами досліджень, волинянам притаманна, знову ж таки, доліхокранія, відносно своїх сусідів древлян, широке і менш високе лице [Алексеева 1973, с. 56]. В період існування князівства на Волині дані ідентичні!

Стосовно території, на якій пізніше було засноване Галицьке князівство, є багато питань. В першу чергу це стосується білих

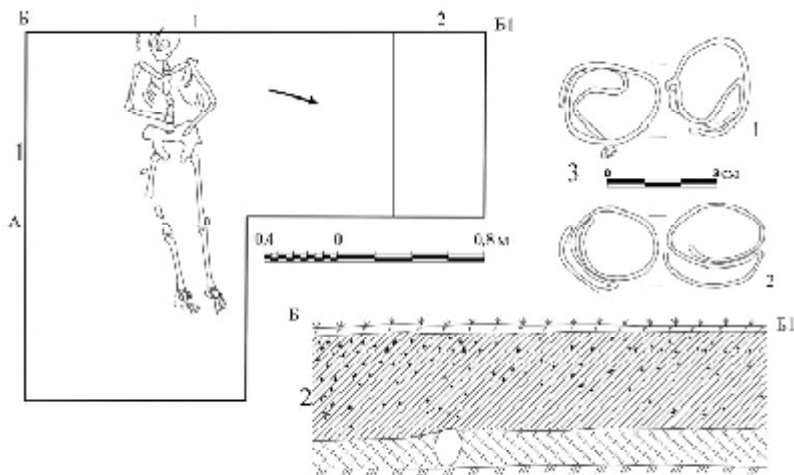

Рис. 2. Тербовля-І. Розкоп ІV: а) план; б) профіль західної стінки; в) скроневі кільця з поховання (за Р. Миська та Я. Погоральським)

хорватів, адже науковці до сих пір сперечаються: «Чи були вони тут?». Проте є і проблема з тиверцями, бо невідомо точно, де саме вони проживали. З кожним роком археологічних досліджень будь-яка теорія може підтвердитися і навпаки – спростуватися.

В антропологічному плані про білих хорватів майже нічого не відомо, на відміну від тиверців. Відомо два могильника, на основі яких дослідники створюють свої теорії. Це Бранештський могильник та могильник у с. Василів.

Так от. Черепа з могильника характеризуються вже мезокранією, великими розмірами поздовжнього і висотного діаметра черепа, середніми розмірами поперечного діаметра [Алексеева 1973 с. 61].

Як зазначає Т. Рудич, «у розпорядженні антропологів з'явився краніологічний матеріал з могильників черняхівської культури близьких Василеву територій». Проте в них вона не знаходить витоків антропологічному типу населення давньоруських часів [Рудич 2003, с. 207].

Проблема цього регіону, зрешту як і майже у всіх, - тіло-спалення. Проте, у 2005 році в Теревовлі (в XI ст. центр окремого князівства, яке згодом увійшло в склад Галицького) на Замковій горі, дослідниками. Р. Миська та Я. Погоральським було відкрито жіноче поховання, яке датоване XII століттям по скронеvim кільцям, що знаходилися в комплексі (Рис. 2). Скелет обстежувався. За результатами обстеження, що проводив О. Мазур, було зроблено висновок: «характеризується середніми значеннями поздовжнього та поперечного діаметрів. Головний показчик доводить, що жінка була брахікранною. Верхньолицевий показчик у межах мезен (50–54,9). Орбітний показчик – у рамках мезоконхії (76–84,9). Лоб середньо широкій та мало похилий [Миська, Мазур 2007, с. 200-203].

Дані жительки Теревовлі збігаються з більшістю середніх значень даних з могильника у с. Крилос (стародавній Галич), де Т. Рудич дослідила 46 чоловічих і 24 жіночих черепа [Рудич 1998].

Важливо сказати й те, що Л. Войтович серед карпатсько-хорватських племен виокремлює нових, які не зустрічаються в жодному джерелі – «теревовлян» [Войтович 2001]. Цікава гіпотеза, яку, зрештою, не можна спростувати і підтвердити, через брак матеріалів.

Загалом можна сказати, що населення трьох вищеназваних князівств схожі між собою. До прикладу: у волинських краніологічних колекціях багато спільних рис з галицькими, скоріш за все, через прямі контакти. Різниця населення цих регіонів, здебільшого, через різницю сусідів. Так у полян, простежується сіверянські ознаки, і, водночас, варязькі.

У XIX, а потім і XX столітті проводилися антропологічні дослідження цих же регіонів. І, що не дивно, дані ті ж самі, з невеликими різницями. Якщо взяти до уваги те, що поляни «прямі нащадки черняхівців», то виходить, що населення Цен-

тральної України не мінялося протягом цілого II тисячоліття. Водночас такі процеси могли і відбуватися в інших регіонах, що свідчить про те, що відкидати свою приналежність до Русі не потрібно, ба навіть, це не логічно.

Список використаних джерел та літератури:

1. Алексеева, Т. 1973. Этногенез восточных славян. М.: Издательство Московского университета. 331 с.

2. Великанова, М. 1975. Палеоатнопология Прутско-Днепровского междуречья. М. : Наука. 285 с.

3. Войтович, Л. 2001. Князівства карпатських хорватів. В: Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. Львів. С. 195–211.

4. Восточные славяне. Антропология и этническая история. 2-е издание. 2002. / ред. Т. Алексеева. М. : Научный мир. 342 с.

5. Дяченко, В. 1965. Антропологічний склад українського народу. Київ.

6. Миська, Р., Мазур, О. 2007. Антропологічні прикмети жительки княжої Теробовлі. В: Археологічні дослідження Львівського університету. Вип. 10. Львів. С. 200-209.

7. Рудич, Т. 1998. Антропологічний склад населення давнього Галича В: Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. Київ-Галич. С. 119–123.

8. Рудич, Т. 2012 Антропологічний склад населення давньоруських міст Середнього Подніпров'я. В: Археологія. № 2. С. 36-48.

9. Рудич, Т. 2003. Антропологічний склад населення північних районів України X-XIII століття (правий берег Дніпра). В: Vita antiqua. Збірка наукових статей № 5-6. К.: ВПЦ «Київський університет». С. 202-214

10. Сегеда, С. 2001. Антропологічний склад українського

народу: етногенетичний аспект. К. : Видавництво імені Олени Теліги. 256 с.

11. Сегеда, С. 2001. Антропологія. К.: Либідь. 335 с.

Черницька Н. О.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ І ЛЮДСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті в історіографічному плані розглядаються та аналізуються сучасні досягнення українських науковців палеонтологів, антропологів, археологів, істориків С.П. Сегеди, В.М. Гладиліна, С.М. Рижова, В.М. Степанчука, О.С. Ситніка, В.П. Чабая, Ж.М. Матвіїшиної, С.П. Кармазиненко, Л.Л. Залізняка, Г.В. Індиченко, П.С. Шидловського та інших дослідників початків заселення території України еволюціонізуючими людьми первісного суспільства. З'ясовується, що результатом цих відкриттів стало уточнення часу появи первісних людей на території України, що сягає від понад мільйон років тому і до 300 тис. років тому залежно від регіону, а також висвітлюються дискусії навколо проблеми міграції та її шляхи із Західної і Центральної Європи на Схід через Україну і навпаки.

Ключові слова: *Україна, історія первісного суспільства, історіографія, дослідження, антропогенез, початки заселення України міграція, шляхи заселення.*

Історія первісного суспільства як окремий науковий напрям історичної науки в Україні на сьогодні залишається найменш розробленою з-поміж інших напрямів історичних досліджень минулого людства. Це пояснюється, насамперед, відсутністю власної історичної школи з палеоетнологічних

та історичних досліджень, котра б узагальнювала наявні наукові відомості та продукувала самостійні історичні розробки з проблем первісної історії. А це, в свою чергу веде до того, що значна частина науковців й студентів історичних факультетів України, котрі досліджують і вивчають цю дисципліну, ще перебувають під впливом застарілих радянських поглядів науковців на історію первісного суспільства, що у сучасних умовах розбудови української науки є не прийнятним. Однак, варто зазначити, що останнім часом, у зв'язку з посиленням інтересу до вітчизняної і всесвітньої історії, в Україні поступово почали з'являтися власні історичні дослідження котрі, на жаль, є дещо розрізненими, хоча позитивні зміни все ж таки можна простежити.

Проблеми походження людини і людського суспільства в сучасній українській історичній науці поки що досліджуються фрагментарно, лише в контексті певних узагальнень та локальних історичних реконструкцій і мають, головними чином, значний археологічний ухил. Зокрема, це проблема часу появи самої людини на теренах нинішньої України і пов'язані з цим питанням міграційних шляхів (ранній, середній і пізній палеоліт), а також проблеми взаємодії між палеоантропами та людьми сучасного фізичного типу та розселення останніх на території України у наступні археологічні періоди – мезоліту, неоліту та доби металів. У цьому контексті узагальнюючими дослідженнями з проблем появи та еволюції людства, його розселення по земній кулі, включаючи терени України, виступають дослідження С.П. Сегеди, В.М. Гладиліна, С.М. Рижова, В.М. Степанчука, С.М. Рижова, О.С. Ситніка, В.П. Чабая та інших сучасних дослідників.

Будучи спеціалістом в царині етнічної антропології та етнології Центрально-Східної Європи, С.П. Сегеда створив власну концепцію антропологічного складу українського народу,

починаючи з найдавніших часів до сьогодні [Сегеда 2012]. Водночас, у своїх дослідях найдавнішого минулого людства України він вдається до огляду викопних гомінідів Африки, Азії та Європі часів палеогену та неогену, з'ясовує фізичні особливості первісних людей на різних етапах їх розвитку і намагається розв'язати проблеми заселення найдавнішими людьми території Європи й сучасної України [Сегеда 2009]. Варто зазначити, що запропонована С.П. Сегедою схема основних представників людства – а встралопітек – гомо габіліс – архантроп – палеоантроп – неоантроп – є дещо застарілою в світлі останніх антропологічних досягнень, оскільки вона не включає у себе напрацювання в галузі антропогенезу останніх десятиліть.

Проблеми заселення Європи найдавнішими людьми та взаємозв'язок між розвитком фізичного типу людини та розвитком виробництва розкриті у дослідженнях В.М. Гладиліна. Зокрема, він один з перших висловив гіпотезу про те, що найдавніші люди проникли на терени України з півночі Балканського регіону біля 400 тис. років тому [Гладилін 1990]. Варто зазначити, що на думку С.П. Сегеди, проникнення найдавніших людей на терени України могло відбутися дещо раніше – близько 500-600 тис. років тому [Сегеда 2008, с.107-113]. Водночас, він висловив цікаве припущення про те, що основні стрибки у фізичному розвитку первісних людей відбувалися у періоди потепління, а оформлення характерного для тієї чи іншої палеолітичної епохи набору знарядь праці припало на періоди похолодань. Як наслідок, В.М. Гладилін зробив висновок, що розвиток господарських індустрій та вдосконалення фізичного типу людини це були процеси не одночасними, а послідовними – спочатку еволюція самої людини і особливо її мозку, а згодом – з більшим або меншим відставанням виникнення і подальше стрибкоподібне вдосконалення знарядь праці [Гладилін 2011, с.120-121].

В проблемі появи найдавніших людей на теренах сучасної України важливе місце відіграють й археологічні дослідження. Так, найбільшим, на нашу думку, науковим відкриттям останнього десятиліття у цьому напрямку є ранньопалеолітична стоянка в смт. Меджибіж Летичівського району Хмельницької області. Систематичні археологічні дослідження на його території розпочалися у 2008 р., які здійснює Меджибізьська палеолітична (з 2013 р. – Нижньопалеолітична) експедиція Інституту археології під керівництвом В.М. Степанчука у тісній співпраці з Київським національним університетом ім. Т.Г. Шевченка (С.М. Рижов) при підтримці Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» (О.Г. Погорілець).

Попередні дослідження, що були опубліковані у 2014 р., дають змогу зробити декілька, навіть несподіваних висновків; по-перше, це сам вік пам'ятки, який надійно датується часом 420-380 тис. років тому [Степанчук 2014, с.26], хоча за виявленими в 2011-2012 рр. даними, нижні горизонти Меджибожа та нового місцезнаходження Меджибіж А, можуть мати вік біля 700 тис. і навіть 1,2 млн. років. [Степанчук 2012, с.5-13] Це дало змогу підтвердити припущення Л.І. Рековеця про те, що палеолітичну стоянку Меджибіж слід розглядати як одне з перших поселень людини роду *Homo* на теренах України (її центральної частини в більш широкому розумінні) [Рековець 2001, с.44].

По-друге, дослідження Меджибожа має безпосереднє відношення до реконструкцій шляхів найдавніших міграцій людини на простори Північно-Західної Європи в її східноєвропейському сегменті. Зокрема, на думку В.М. Гладиліна, така міграція, ймовірно, мала місце, на рівні *Homo heidelbergensis* і могла проходити з регіонів північної частини Балкан через Закарпаття (стоянка Королеве) [Гладилін 1990]. Проте подібний напрямок міграцій найдавніших людей міг відбуватися й у зворотному напрямку – зі південного сходу на захід, якщо зва-

жити на те, що на початку ХХІ ст. на Тамані та в Дагестані були відкриті пам'ятки раннього палеоліту віку понад 1 млн. років, а в Грузії у м.Дманісі було виявлено кісткові рештки найдавніших людей (*Homo georgicus* або дманісійський гомінід) з датуванням від 1 млн. до 770 тис. р. тому. В силу цього, Північне Причорномор'я та центральну частину території України слід розглядати як один із магістральних шляхів проникнення найдавніших людей в Східну і Західну Європу, минаючи Балкани. Однак такий маршрут є лише припущенням, хоча і цілком логічним, оскільки ранньопалеолітичних пам'яток відповідного хронологічного діапазону в межах України, окрім стоянок Королеве і, ймовірно, Меджибожа, поки ще замало. Це саме стосується й кісткових решток архантропів, які швидше за все, ще очікують на свого дослідника.

Особливості перебування на теренах Центральної і Східної Європи, включаючи Україну, давніх людей (неандертальців) розглянуто у дослідженнях С.М. Рижова, В.М. Степанчука та В.П. Чабая. Зокрема, у дослідженнях С.М. Рижова на першому місці стоїть проблема взаємовпливу і адаптації людського суспільства і довкілля за часів середнього палеоліту. Так, він з'ясував адаптивні можливості ранніх палеоантропів Центральної Європи в період останнього потепління плейстоцену – 135-75 тис. років тому [Рижов 1999, с.60-62]. Також, на основі використання археологічних та палеоантропологічних знахідок С.М. Рижов вказав на особливості флори і фауни, визначив основні природні матеріали, що використовувалися для виготовлення знарядь праці. Окрім того, за археологічними, палеогеографічними, палеоботанічними, палеозоологічними матеріалами періоду останнього великого потепління плейстоценового періоду, дослідник довів, що ранні палеоантропи Центральної Європи демонстрували різноманітну адаптивну поведінку. Зокрема, місця мешкання вони обирали в районах

географічних переходів і в районах, пов'язаних з вулканічною діяльністю, про що свідчать дослідження розташування поселень [Рижов 2001, с.59-78].

Одним з комплексних розробок вітчизняних дослідників, що присвячене господарству та побуту неандертальців, є дослідження В.М. Степанчука. У ньому він охарактеризував основні види господарської діяльності неандертальців, розкрив їх матеріальну і духовну культуру. Не обійдено увагою й так звану «неандертальську проблему», з'ясовано особливості співіснування неандертальців з людьми сучасного фізичного типу [Степанчук 2007].

Серед палеоархеологічних напрацювань останніх десятиліть слід виокремити науковий доробок В.М. Степанчука, П.С. Шидловського, Д.Ю. Нужного, С.М. Рижова, Д.В. Ступака та ін. Зокрема, серед наукових пріоритетів В.М. Степанчука, С.М. Рижова, Ж.М. Матвіїшиної, С.П. Кармазиненко є освоєння первісними людськими колективами території Східноєвропейської рівнини у ранньому палеоліті. В цьому контексті було проведено ряд археологічних експедицій в межах Центральної України та нижнього Подністрів'я. Підсумком спільних дослідницьких експедицій на Кіровоградщину та Черкащину упродовж 2004-2008 років стала їхня спільна публікація «Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті» [Степанчук 2008] та книга В.М. Степанчука «Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому». Здійснюючи теоретичні узагальнення проблем заселення і подальшого освоєння давніми людьми території України, автори цих праць В.М. Степанчук, С.М. Рижов, Ж. М. Матвіїшина та С.П. Кармазиненко розглядають виявлені і стратифіковані середньопалеолітичні місцезнаходження півдня Черкащини і півночі Кіровоградщини, що є важливим з огляду на проблему часу початкового

освоєння давньою людиною відкритих ландшафтів Східноєвропейської рівнини [Степанчук 2008, с.40].

Водночас, авторський колектив на підставі археологічних робіт на стоянці Заскельній VI (Колосовській), що поблизу Білогорська, доводить, що найпізніше неандертальське населення зосередилося в Криму і датується часом 24-25 тис. років тому. А отже, уявлення про те, що Крим став одним із останніх притулків європейських *Homo neanderthalensis*, поруч з пам'ятками Піренейського Гібралтару, не викликає сумнівів [Степанчук 2012, с.40].

Перебування неандертальців у Криму, породило запеклу наукову дискусію про співіснування та навіть взаємовпливи між «тубільським» неандертальським та пришим «сучасним» пізньопалеолітичним населенням. Якщо автори сценарію (В.П. Чабай [Чабай 2000], В.М. Степанчук [Степанчук 2006], М.В. Аникович [Аникович 2007] та ін.) розходяться в оцінці хронологічних меж співіснування, результатів і навіть можливості взаємовпливів неандертальців, то, попри численні важливі дискусійні моменти, вони виходять з того, що 38/36-29/28 тис. р. т. на теренах Криму люди сучасного антропологічного типу та неандертальці користувалися одними й тими ж мисливськими угіддями й покладами крем'яної сировини [Чабай 2012, с.5-26]. Водночас, останнім часом В.П. Чабай вказує на відсутність жодних свідчень про те, що неандертальці – носії кримського і кавказького мікоку - взаємодіяли з прийшлими сапієнсами [Чабай 2017].

Загалом поява подібних дискусій є цілком закономірним явищем, якщо зважити на те, що найдавніші пізньопалеолітичні пам'ятки з'являються в Східній Європі не раніше 38-40 тис. років тому, тоді як середньопалеолітичні індустрії доживають на цій території до 30-29 тис. років тому. А отже, можна говорити і про перехідний період, який тривав біля 10 тис. років,

в ході якого люди сучасного фізичного типу поступово заселяли територію України. Водночас, в процесі заселення території України людьми сучасного фізичного типу то В.П. Чабай виділяє два магістральних маршрути – західно-європейський оріньяцький та східний, що проходив через Кавказ і Крим [Чабай 2017]. А отже, середньопалеолітичний час на теренах України, і особливо проблеми взаємодії двох типів людини ще буде тривалий час об'єктом наукових пошуків дослідників.

Що стосується пізньопалеолітичної доби, котра розпочалася з освоєнням сучасними людьми території України, то з-поміж багатьох наукових розробок та досліджень слід виділити напрацювання Л.Л. Залізняка, Г.В. Індиченко, П.С. Шидловського, Д.Ю. Нужного, Д.В. Ступака. Центральне місце у науковому доробку Л.Л. Залізняка є проблеми археології кам'яної доби та палеоетнології, зокрема матеріальна культура та спосіб життя у пізньому палеоліті, мезоліті, неоліті. Так, у межах України Л.Л. Залізником було виділено чотири господарсько-культурних типів первісного суспільства: мисливці на мамонтів, мисливців на бізонів, мисливці прильодовикових гір та мисливці на північного оленя. В цьому контексті Г.В. Індиченко також пропонує три варіанти господарсько-культурних типів мисливців-збирачів рівнинної території України пізньопалеолітичного періоду: мисливці на мамонта, мисливці на північного оленя та мисливці на бізона [Індиченко 2006]. Як відзначає авторка, господарсько-культурний тип безпосередньо впливав на історико-етнографічну спільність, що знаходило відображення в усіх сферах матеріальної і духовної культури ранньопервісних колективів України. Господарсько-культурні особливості матеріальної культури несуть етнокультурне навантаження, що простежується в традиціях домобудівництва, особливостях крою та матеріалу одягу, стилістичних особливостей мистецтва, традиції виготовлення окремих типів знарядь тощо [Індиченко 2006, с.12].

Таким чином, з початку ХХІ ст. завдяки новим важливим відкриттям у регіонах України нових стоянок первісних колективів та їх системними археологічними, палеоетнологічними та історичними дослідженнями і відповідними публікаціями вітчизняна історична наука отримала переконливі докази початків заселення території нашої держави та шляхів її заселення із Західної та Центральної Європи, отримала нові артефакти, що з'ясовують їх господарську і суспільну діяльність.

Список використаних джерел та літератури:

1. Аникович, М.В., Анисюткин, Н.К. 2007 Проблематика ранней поры верхнего палеолита Крыма. В: Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту в Евразии. СПб., с. 195-202.

2. Аникович, М.В., Анисюткин, Н.К., Вишняцкий, Л.Б. 2007. Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту в Евразии. СПб.: Нестор-История, 336 с.

3. Гладилін, В.Н., Ситливый, В.И. 1990 Ашель Центральной Европы Киев: Наукова думка, 267 с.

4. Гладилін, В.М. 2008. Про випереджаючу роль розвитку фізичного типу людини в процесі становлення палеолітичного виробництва В: Кам'яна доба України : зб. наук. праць. – Київ. Вип. 11. с. 120–121.

5. Індиченко, Г.В. 2006. Етнокультурні реконструкції ранньопервісного суспільства України (40-10 тис. років тому): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.05. Київ, 2006. 16 с.

6. Рековец, Л.И. 1999. Меджибож - местонахождение териофауны и многослойная палеолитическая стоянка человека в Украине. В: Вестник зоологии. № 6 (ноябрь-декабрь 2001). С.44.

7. Рижов, С.М. 1999. Адаптація і навколишнє середовище в первісному суспільстві. В: Вісник Київського університету.

Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Вип.43. с. 60-62.

8. Рижов, С.М. 2001. Культурна адаптація ранніх палеоантропів до навколишнього середовища Центральної Європи. В: *Vita Antiqua*. Київ: К.Н.У імені Тараса Шевченка, Товариство археології та антропології, №3-4. с.59-78.

9. Сегеда, С. 2008. Первісне заселення Європи. Найдавніша людність на теренах України та Польщі. В: *Народна творчість та етнографія*. №. 1. с. 107-113.

10. Сегеда, С.П. 2009. Антропология: підручник для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл.Київ: Либідь, 424 с.

11. Сегеда, С.П. 2012. У пошуках предків. Антропология та етнічна історія України. К.: Наш час, 432 с.

12. Степанчук, В.М., Рижов, С.М., Матвіїшина, Ж.М., Кармазиненко, С.П. 2008. Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті. В: *Кам'яна доба України : зб. наук. праць*. Київ, 2008. Вип. 11. с. 23–41.

13. Степанчук, В.М., Рижов, С.М., Матвіїшина, Ж.М., Кармазиненко, С.П., Муань, А.М. 2014 Первые итоги изучения нижнепалеолитических вестонахождений Меджибожа. В: *Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини*. Меджибіж-Тернопіль-Київ, с.26.

14. Степанчук, В. М., Рижов, С.М., Погорілець, О.Г. 2012. Меджибіж: нижньопалеолітична пам'ятка на схід від Карпат. В: *Археологія*. № 4. с. 5-13.

15. Степанчук, В.М. 2007. Льодовики, мамонти та первісні люди: Україна мільйон років тому Київ: Наш час, 192 с.

16. Степанчук, В.М., Рижов, С.М., Матвіїшина, Ж.М., Кармазиненко, С.П. 2008. Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті. В: *Кам'яна доба України : зб. наук. праць*. Київ, Вип. 11. с. 40.

17. Степанчук, В.М., Рижов, С.М., Матвіїшина, Ж.М., Кармазиненко, С.П. 2012. Початкове заселення і подальше освоєння території України давньою людиною: синтез археологічних і палеогеографічних даних. В: Вісник НАН України, 2012. №8. с.40.

18. Степанчук, В.Н. 2006. Нижний и средний палеолит Украины Черновцы: Зелена Буковина, 467 с.

19. Чабай, В.П. 2012. Доля останніх неандертальців Східної Європи В: Археологія. № 3. с. 5-26.

20. Чабай, В.П. 2000. Особенности перехода от среднего палеолита к позднему палеолиту в Крыму. В: Stratum plus. с. 54-83.

21. Чабай, В.П. 2017. Сучасні дослідження раннього періоду розвитку людства на теренах Східної Європи (стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 8 лютого 2017 р.). В: Вісник Національної академії наук України. № 4. с. 24-25.

Хоміч Б. О.

*Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка*

ЖИТЛА З КІСТОК МАМОНТА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Стаття містить теоретичний виклад, що стосується жител з кісток мамонта на території України. Розглянуто основні пізньопалеолітичні стоянки, на території яких було знайдено житла з кісток мамонта. Проведені паралелі з деякими типами жител сучасних народів. Автор акцентує увагу на розміщенні кісток, які були головним будматеріалом та на структурі жител.

Ключові слова: топталище, долівка, яранга, чум, вогнище, максилярні кістки.

Пізньопалеолітичні мисливці за мамонтами були першими поселенцями нашої Батьківщини, які почали переходити

до часткової осілості, першими творцями групових поселень, інакше кажучи, найдавніших сіл на території України. Виявлені залишки наземних жител показали, що основним матеріалом для їх спорудження служили кістки мамонтів поряд з дерев'яними жердинами, покриттям зі шкір і іншими матеріалами, зокрема камінням. Невикористані як будівельний матеріал кістки, зберігалися в ретельно складених купах або в спеціальних ямах. З кісток мамонта виготовлялися наконечники списів, клини, гудзики, амулети, прикраси, а також інші предмети побуту та культу. Дослідження залишків наземних жител, які споруджувалися з кісток мамонта, проливають світло на багато сторін життя пізньопалеолітичних людей. В даний час детально вивчені лише деякі пізньопалеолітичні житла з кісток мамонта. Дані про пізньопалеолітичні житла дають підставу припускати, що первісні яранга і чум були, мабуть, основними типами наземних жител в пізньому палеоліті.

З відомих в Україні пізньопалеолітичних поселень з житлами з кісток мамонта найбільше за своєю площею (понад 1 га) було відкрите і розкопане 1893-1902 рр. в Києві на Кирилівській вулиці в садибах № 59-61.

На дослідженій площі було не менше чотирьох жител з кісток мамонта, причому три з них розташовувалися на місці основних розкопок, а одне – на відстані 120 м від нього.

Незважаючи на те, що площа поселення перевищувала 10 000 м² [Хвойко 1913, с.1], основна ділянка поселення з трьома будинками і одним великим вогнищевим топталищем не перевищувала 600 м². Києвокирилівська пізньопалеолітична стоянка була виявлена на високій надзаплавній терасі Дніпра на мисоподібній ділянці, обмеженій двома ярами, тальвеги яких простягалися із заходу на схід.

Для розуміння особливостей планування жител з кісток мамонта в Кирилівському поселенні доводиться ґрунтува-

тися на аналізі малюнків В. Хвойки. Малюнок, виконаний в 1894-1895 рр., дає уявлення про характер завалу кісток, який представляв руїни першого житла. У цьому завалі В. Хвойко зобразив близько 70 кісток мамонта, в тому числі залишки 7 черепів, 8 нижніх щелеп, 5 бивнів, близько 10 стегнових кісток, кілька плечових кісток. На малюнку, виданому в 1901 р, в цьому ж завалі зображено залишки 4 черепів мамонта, 6 нижніх щелеп, 2 бивні, 4 стегнових кістки, 1 лопатка, всього близько 50 кісток.

Таким чином, В. Хвойко на першому малюнку в одному і тому ж скупченні вказав значно більше кісток, ніж на другому. Але на обох малюнках він показав не всі кістки, що знаходилися там. У руїнах першого житла В. Хвойко зафіксував 7 черепів мамонта, у другому - 5 і в третьому - 4. Якщо в першому житлі 7 черепів могли скласти цоколь житла, то в двох інших вказане В. Хвойко число черепів недостатньо для побудови цоколя, отже В. Хвойко зобразив не всі розкопані і підняті ним черепи. Але те, що черепи мамонтів входили в конструкцію житла, видно з малюнків, так як деякі з черепів стояли лобами всередину скупчення кісток, тобто всередину житла.

В. Хвойко підняв всього близько 450 кісток мамонта, але збереглася майже третина цих кісток (132 екземпл.) Серед кісток мамонта з Києвокирилівського поселення виявилось: черепів - 4, нижніх щелеп - 32, бивнів-12, лопаток - 4, плечових кісток - 4, ліктьових - 9, променевих - 2, стегнових - 5, тазових кісток - 3, хребців - 5, таранних кісток - 1, ребер, інших малих кісток і уламків - 54 [Підоплічко 1969, с.39]. На фотографії, що збереглася в архіві Інституту археології АН УРСР, яка зображує кістки мамонта з Києвокирилівської стоянки показані залишки 5 черепів, близько 20 нижніх щелеп, 2 бивня, 8 плечових кісток, 5 стегнових кісток, 3 тазові кістки, 3 ліктьові і близько 34 інших трубчастих кісток, які в анатомічному сенсі

по фотографії визначити не можна (всього близько 80 великих кісток мамонта).

При наявності залишків 22 мамонтів, враховуючи дані обох підрахунків, видно велику недокомплектацію інших анатомічних елементів, що характерно для випадків, коли кістки убитих мамонтів використовувалися для побудови цоколів декількох жител. На південь від першого житла В. Хвойко на малюнку 1894- 1855 рр. зобразив вогнище-ве топталище відносно невеликого розміру (2-3 м в діаметрі), яке служило для цього житла зовнішнім вогнищем. За малюнками В. Хвойко, воно було облямоване з півдня невеликою кількістю окремих кісток, головним чином бивнів. Про наявність четвертого житла в 120 м на північ від трьох перших ми судимо по знахідці декількох нижніх щелеп мамонта, обробленого (з жолобком) бивня і інших предметів, що вказують на наявність там побутового комплексу. Поблизу стоянки в садібі № 59 остронь знаходили кістки і частини бивнів мамонта іноді цілісні, іноді ж розбиті або з відколами, вони лежали по кілька разом або поодиночі.

Гінцівське поселення є першим пізньопалеолітичним пам'ятником на Україні, який 1871 -1873 рр. був відкритий і досліджений на науковій основі. Гінцівська пізньопалеолітична стоянка розташована між селами Гінці і Духова на високій надзаплавній терасі правого берега Удаю, в 1,2 км від сучасного русла цієї річки. На Гінцівській стоянці до теперішнього часу виявлено кісткові залишки приблизно 93 мамонтів, знайдені в руїнах двох жител і в господарських ямах.

При обліку цих залишків, крім цілих кісток бралися до уваги великі уламки трубчастих та інших кісток мамонта, зокрема уламки ребер, змиті по схилу стоянки і знаходилися в топталищах і вогнищах, відкритих розкопками 1935 р.

Скупчення кісток на місці житла і в ямах В. М. Щербаківський назвав «купами». У першій купі виявилось 27 за-

лишків черепів мамонта з альвеолами для бивнів. Всі вони, за винятком трьох, стояли на периферії купи вертикально з трьох сторін - західної, північної та східної; 30 лопаток мамонта [Щербаківський 1919, с. 69-70].

Вони також були розставлені на краю купи і також здебільшого стояли на ребрі, в лежачому вигляді їх можна було помітити на середині. Тазових кісток було тільки три половинки і один повний таз. Лежали вони без певного плану. Нижніх щелеп мамонта було 6 і лежали вони безсистемно, бивнів мамонта близько 30. Деякі з бивнів були розщеплені уздовж так, що одна зі сторін їх була плоска. Великих гомілкових та інших трубчастих кісток мамонта було всього 4, ребер - близько 20, хребців - близько 10.

Загальна площа описуваної Щербаківським «I купи» становила 25 м². Внутрішня частина житла, на підставі його малярки, дорівнювала 20 м². До складу цоколя житла входило приблизно 24 черепа мамонта, більшість з них, тобто збережені максиллярні кістки, мали вертикальне положення. 22 черепа були вкопані максиллярними частинами і звернені лобовими кістками всередину житла.

Повертаючись до опису руїн Гонцовського житла, потрібно відзначити, що їх центральну частину заповнювали переважно бивні мамонта (близько 30), що свідчить про початкове знаходження бивнів на даху. На даху було також кілька лопаток мамонта. Усередині описуваного житла знаходилося вогнище. Це вогнище знаходилося майже в центрі житла і мало не більше 70-80 см діаметром. Біля описуваного житла було кілька (не менше трьох) господарських ям.

Скупчення кісток, назване Щербаківським «IV купою», являло собою частину житла, зруйнованого Гельвігом. Це скупчення було розташоване в 5 м на південь від руїн першого житла і займало площу 7 м² (діаметр близько 2,5 м). Крім

матеріалів, знайдених і вилучених Гельвігом (черепа мамонтів і ін.), в ньому знайдено 5 бивнів, 4 великі гомілкові кістки, 3 уламки черепів мамонтів, лопатка, 2 корінні зуби і кілька інших кісток [Підоплічко 1969, с. 59].

Яма під назвою «ІІІ купа» була розташована в 2,5 м на південний схід від руїн житла і мала в діаметрі 1,2 м. У ній знайдені частини стегнової і плечової кістки, шматок бивня, кілька уламків черепа, 3 хребці, 2 ребра мамонта. Яма під назвою «V купа» розташовувалася в 2-3 м на північний захід від руїн житла і займала площу близько 1 м². У ній знайдено близько 10 бивнів мамонта, що належали нестарим особинам, два корінні зуби, лопатка мамонта і кілька крем'яних відщепів.

Кістяні залишки Добраничівського житла були виявлені під час прокладання дороги від с. Ташань на Перерванці в с. Добраничівка Яготинського району Київської області в 1952 р. Добраничівська стоянка була розташована на лівому березі р. Супій і займала частину мису, що виходить з південного сходу до долини маленької р. Ташанки, що впадає в Супій зі сходу. На всій розкопаній площі стоянки (близько 200 м²) знайдено понад 700 кісткових залишків переважно мамонтів.

Полювання на мамонта було основним видом діяльності мешканців Добраничівської стоянки. Основною особливістю Добраничівського житла є його відносно невеликі розміри. По зовнішньому колу основи житло займало площу близько 15 м², найбільший діаметр основи житла - 4 м. Внутрішня площа житла не перевищувала 12 м² (при найбільшому діаметрі 3,9 м).

Добраничівське житло було побудоване за принципом яранги. Про це свідчать особливості цоколя, на спорудження якого використано 10 черепів мамонта і близько 70 інших кісток цієї тварини, всього 18 особин. З 10 черепів мамонта, що розташовувалися в цоколі житла, 6 були досліджені на місці розкопок, 4 черепи перебували в західній частині жит-

ла. Уцілілі в цоколі черепа мамонтів були вкопані максиллярними кістками вниз і лобовими - всередину житла. Глибина вкопу черепів щодо внутрішньої площі житла дорівнювала в середньому 30 см, три черепа молодих мамонтів, які стояли в південно-східній частині житла, були вкопані максиллярними кістками разом з бивнями на глибину до 50 см.

Таким чином, черепа мамонтів в цоколі житла були не просто поставлені, а саме вкопані і тому могли служити доброю опорою для дерев'яного каркаса з жердин . Подібні жердини цілком могли входити в потиличні отвори черепів мамонта або в спеціально пробиті заглиблення в цих черепах, щільно закріплених в землі. Між збереженими черепами цоколя Добраничівського житла були вкопані 2 лопатки, 3 плечові, 1 ліктьова, 3 тазові, 1 стегнова, 1 велика гомілкорова кістки мамонта [Підоплічко 1969, с. 70].

Якщо врахувати і зруйновану частину житла, то всього крім 10 черепів на спорудження цоколя пішло не менше 20 цілих трубчастих і плоских кісток, а також близько 50 уламків великих кісток мамонта. Як додатковий матеріал для зміцнення цоколя і для притискання шкур, що покривали житло, було використано 18 нижніх щелеп і близько 30 бивнів. Велика частина бивнів перебувала на покрівлі житла. Всього на будівництво Добраничівського житла було використано 125 кісток (враховуючи великі уламки) 18 особин мамонта.

Вхід в житло був виражений нечітко, але можна припускати, що він був з південної сторони в квадраті 37 між укопаними черепами мамонта, навпроти вогнища. Ширина входу становила приблизно 1 м, так як відстань між укопаними в цьому місці черепами мамонта не перевищувало 105 см. У квадратах 37 і 38 на внутрішній площі житла під скупченням бивнів мамонта було виявлено багато кременів і крем'яних відщепів, які як би стежкою тягнулися до топталища, розташованого поза житлом на площі понад 5 м².

Про те, що Добраничівське житло було заселене як влітку, так і взимку, свідчить характер і потужність матеріалу знайденого у вогнищах. Заслуговує на увагу господарська яма, що розташовувалася в двох метрах від житла на північному сході. У плані вона була майже кругла, діаметром по верхньому краю 2 м, по дну - 1,7 м, глибиною - 1,2 м. Кістки всередині неї, в своїй більшості, належали різним за віком особам мамонта. Про це свідчить простий анатомічний аналіз цих кісток: 10 нижніх щелеп (одна з яких належала, мабуть, щойно народженому мамонту), 18 бивнів (в тому числі 4 молодих особин), 5 потиличних кісток (в тому числі 2 молодих особин), 15 лопаток, 7 плечових, 5 ліктьових, 2 променеви, 8 тазових (в тому числі 1 старої особини), 7 стегнових, 6 великих гомілкових кісток, 1 мала гомілкова, 32 хребця, 33 ребра, 6 окремих корінних зубів.

Кістяні залишки мізинського житла виявлені І. Г. Шовкоплясом в 1954 р під час розкопок Мізинського пізньопалеолітичного поселення. Поселення було розташоване на схилах існуючої і нині на правому березі Десни балки в с. Мізин Коропського району Чернігівської області. Розбираючи кістяні руїни житла, спочатку були зняті кістки в центральній частині, серед яких переважали роги північного оленя, було кілька лопаток і бивнів мамонта. Потім були зняті лопатки мамонта і кілька бивнів, що лежали ближче до периферії кістяних руїн. Після цього чітко видно було розташовані по колу черепи мамонтів, які становили цоколь житла.

Всі ці черепи, за винятком трьох, були вкопані потиличними частинами і звернені лобовими сторонами всередину житла. У деяких черепів збереглися бивні. Коли ці черепи разом з бивнями були підняті, на місці їх розташування чітко оконтурилися не тільки округлі обриси житла, але його висота і форма фасадної дуги. Один череп, розташований навпроти фронтальної сторони житла, і два черепи з боків були вкопані

максилярними частинами в землю, а лобовими - звернені всередину житла. Близько до них в завалі лежало ще по одному черепу.

При детальному дослідженні місця розкопок виявилось, що три черепи, вкопані максилярними частинами, несли на собі ще по черепу. Таким чином, потиличні кістки цих шести черепів знаходилися попарно в стику. Виявилось, що в основі цоколя житла було 14 черепів мамонта, 11 з них, що знаходилися в цоколі, були вкопані в землю потиличними частинами вниз, а лобовими звернені в середину оселі. Це дало можливість жителям стоянки використовувати альвеоли від бивнів для вставки в них спеціально підібраних по довжині і діаметру бивнів інших мамонтів, а також жердин.

Один череп молодого мамонта був поза конструкцією цоколя, біля входу в житло, і, мабуть, служив не тільки сидінням, але і вагою, що притискала шкуру, яка закривала вхідну частину житла. Всього на будівництво мізинського житла пішло 18 черепів мамонта, 5 з них належало дорослим мамонтам, 12 - напівдорослим і 1 - молодій особині. Нижні щелепи лежали частково внизу біля цоколя, частково - нагорі призьби, де, мабуть, служили для притискання шкур, які становлять покриття житла.

Вище цоколя розташовувався пояс своєрідного черепичного покриття, що складається з 53 лопаток мамонта, у яких були зламані лопаточні гребені. Над черепичним покриттям розташовувалося 5 бивнів мамонта, що притискали шкури, і 30 рогів північного оленя, що вінчали дах яранги. Всього в цоколі крім черепів, 167 трубчастих і плоских кісток мамонта, 5 бивнів і 21 нижня щелепа. Останні залягали в цоколі, але по суті становили не суцільне обкладення. Всього на будівництво мізинського житла пішло понад 300 кісток великих тварин, з них 273 кістки мамонта.

Істотною частиною мізинського житла була призьба, утворена землею, якою присипали зовнішню нижню частину цоколя. Загальні розміри мізинського пізньопалеолітичного житла характеризуються такими даними. Площа, яку займають кістяні завали - 23 м², найбільший діаметр долівки - 5,5 м, найбільша внутрішня висота - 2,6 м, внутрішня площа долівки - 20 м². На долівці житла виявлені три добре виражених невеликих (діаметром 0,5-0,7 м) вогнищевих плям. Фасад мізинської яранги мав вигляд дуги з двох довгих бивнів мамонта, з'єднаних муфтою з третього бивня. Основи довгих бивнів були вставлені в альвеоли великих наріжних черепів мамонта на передніх зрізах цоколя житла. У житловий комплекс описуваної мізинської яранги входив також паркан з кісток мамонта, який закривав її з північного сходу. До складу паркану входило сім черепів мамонтів, з них один належав дорослій особині, п'ять - напівдорослій і один - молодій. Шовкоп'яс називав цей паркан заслоном вогнищ [Шовкоп'яс 1965, с. 54].

Не виключено, що на внутрішнє планування житла могла вплинути наявність в ньому культового куточка, прикрашеного орнаментованими червоною вохрою кістками (антропоморфна фігурка з бивня мамонта, розфарбована лопатка мамонта). Дві господарські ями, розташовані на південь від описуваного житла, заповнені кістками, але не перекриті вогнищами.

Межиріцька стоянка розташована в с. Межиріч Канівського р-ну Черкаської області, на мисі, в межиріччі р. Рось та р. Росави, в 12 км на захід від р. Дніпро. Переходячи до характеристики межиріцького житла, потрібно сказати, що в ньому, як і в інших оселях, можна розрізнити три головні частини: цокольну, надцокольну і дах. З інших частин слід назвати призьбу, фасадну частину і захисний паркан. Специфічною особливістю межиріцького житла є наявність ще однієї частини - суцільної зовнішньої обкладки нижніми щелепами мамонта

цоколя і частково надцокольної частини. Всього на будівництво житла було використано 385 кісток, в тому числі і великі уламки великих кісток, які не опорної ролі.

Межиріцьке житло займало площу 42 м². Внутрішня, тобто житлова, площа становила 23 м². Навколо цоколя житла, складеного з вкопаних черепів мамонта, була зроблена захисна обкладка з нижніх щелеп, поки не виявлена в інших оселях. Для притискання шкур, що покривали каркас житла, в надцокольній частині служили 13 черепів мамонта. Для цієї ж мети було використано 30 лопаток і близько 40 трубчастих і тазових кісток, які перебували над цокольною частиною житла, а також 35 бивнів, які перебували на даху. Як і в сучасних ярангах, каркас створювався комбінацією дерев'яних жердин і різного роду великих кісток з тією тільки різницею, що цоколь пізньопалеолітичної яранги споруджувався в основному з черепів мамонта (без каменів).

Дерев'яні жердини вкопували в землю, а деякі впирали в потиличні кістки черепів. Всього на каркас межиріцького житла мало піти не менше 20 жердяних напівдуг і не менше 5 кругових жердяних поясів, які належали цокольній і надцокольній частинам. Цоколь був споруджений з 25 черепів, які були вкопані на певну глибину, причому 23 черепи були вкопані на глибину до 40 см максиллярними кістками вниз і лобовими кістками всередину житла. Деякі черепи мали не виїняті бивні, вкопані разом з максиллярними кістками. Два черепи, які становлять основу фасадної дуги, були вкопані на глибину близько 20 см потиличними кістками і звернені всередину житла також лобовими кістками. Крім черепів до складу цоколя входило 20 тазових кісток і 10 трубчастих.

Ці кістки, особливо тазові, використовувалися для закриття проміжків між нерівностями вкопаних черепів. Надцокольна частина кісток каркаса житла складалася з 12 черепів напівдорослих і молодих мамонтів, 30 лопаток, 20 трубчастих кісток, 15 тазових кісток і 7

хребців. У розташуванні їх відзначена певна закономірність. Починаючи від фасаду із заходу розташовувалося 5 черепів, 5 тазових кісток, 2 лопатки і 4 трубчасті кістки, далі на північно-східній стороні були покладені переважно лопатки (більше 20), ближче до південно-східної частини фасаду розташовувалося 10 черепів, 8 тазових кісток і кілька трубчастих кісток. Третя, тобто верхня, частина межиріцького житла, власне дах, була зроблена з покриття зі шкір, покритих 35 бивнями мамонта, а у фасадній частині на даху містилися дві тазові кістки. Ближче до південно-східної частини фасаду розташовувалося 10 черепів, 8 тазових кісток і кілька трубчастих кісток.

Дуже характерним для межиріцького житла був захисний паркан з трубчастих кісток напівдорослих і дорослих мамонтів, що огороджував вхід в житло з півдня. Цей паркан складався з вкопаних 5 стегнових, 6 плечових, 1 великої гомілкової і 2 тазових кісток мамонта. Майже єдиною в своєму роді є обкладка межиріцького житла нижніми щелепами мамонта, яка охопила всю цокольну і частково надцокольну частини. На обкладання використано 95 нижніх щелеп мамонта, які були вставлені одна в одну ментальними частинами вниз, утворюючи характерний малюнок, названий місцевими жителями «сосонкою». Кожна сосонка складалася з щелеп, починаючи від двох у західній частині фасаду до п'яти в північно-східній (всього 24 сосонки).

На побудову власне каркаса межиріцького житла використано 201 кістку мамонта: черепів - 42, лопаток - 30, плечових кісток - 11, ліктьових кісток - 1, променевих кісток - 1, тазових кісток - 11, стегнових кісток - 25, великих гомілкових кісток - 3, хребців - 47 [Підоплічко 1969, с. 124].

Усередині межиріцького житла було розкрите вогнище, що розмістилося майже в центрі житла в квадраті 7 на кордоні з квадратом 6. Біля вогнища було пристосування з вкопаних кісток мамонта, що служило, напевно, вертальною переклада-

ною. З південного сходу біля цього пристосування лежало ще два черепи напівдорослих мамонтів, які відігравали, мабуть, роль пересувних сидінь. Також було знайдено багато предметів культового призначення, таких як пластинка з бивня мамонта шириною 3,5 см, довжиною близько 7 см, виконаний червоною вохрою культовий малюнок на лобовій частині черепа мамонта.

Всі описані вище залишки жител з кісток мамонта не несуть на собі слідів яких-небудь стихійних або руйнівних дій, а залишені на тривалий час їх мешканцями вони руйнувалися в міру розкладання не кістяного матеріалу - дерев'яних жердин, шкур і ін. Розмір яранг визначався характером будівельного матеріалу, тому житлова площа їх зазвичай не перевищувала 23 м². Ця обставина пояснює і те, що всі ці житла дуже схожі одне на інше, хоча деталі техніки будівництва в окремих випадках не збігалися. Також є факт наявності в пізньопалеолітичних ярангах фортифікаційних елементів, а вони добре уловлюються при вивченні цоколя, призьби тощо.

Оскільки серед великого числа відомих уже в Україні пізньопалеолітичних стоянок спостерігається певна різниця в часі, жителі цих стоянок були мисливцями на мамонтів, і пізньопалеолітичні стоянки в багатьох випадках відображають явні сліди тимчасово осілих поселень - перших сіл, можна стверджувати, що в умовах долин таких річок, як Дніпро і його притоки, мамонт тривалий час становив економічну основу існування пізньопалеолітичної людини. На підставі цього виробилася певна мисливська культура, що виявляється не тільки в прийомах полювання, але і в будівництві житлових приміщень за типом яранг.

Список використаних джерел та літератури:

1. Пидопличко, И. Г. 1969. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине; АН УССР, Ин-т зоологии. – Киев: Наукова думка.

2. Пидопличко, И. Г. 1935. Итоги изучения фауны Мезинской палеолитической стоянки. Природа, 3.
3. Пидопличко, И. Г. 1936. Фауна Гонцовской палеолитической стоянки. Природа, 1.
4. Підоплічко, І. Г. 1930. До вивчення вимерлих та реліктових гризунів Лісостепу та Полісся. Четвертинний період, с. 1-9.
5. Хвойко, В. В. 1913. Древние обитатели среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. К.
6. Шовкопляс, И. Г. 1965. Мезинская стоянка. К.

Наукове видання

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ:
ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ
Збірник матеріалів восьмої Всеукраїнської
студентської археологічної конференції**

Підписано до друку 15.05.2019 р. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 9,30. Наклад 100 прим. Зам. № 3-097.

ФОП Сисин Я.І. Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції від 18.07.2012 р. Серія ДК №4368.

32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський, вул. Князів Кوریатовичів, 9а;

тел.: 0984253404, 0501931724, 0673808375;

e-mail: abetka2017@ukr.net, <http://www.abetka.in.ua>